

a) El llenguatge administratiu i jurídic

EL CONEIXEMENT DE L'HEBREU ENTRE ELS CONVERSOS VALENCIANS DE LA FI DEL SEGLE XV

Jordi VENTURA I SUBIRATS

Facultat de Ciències Econòmiques de la
Universitat de Barcelona

I. L'HEBREU PARLAT

L'hebreu a les famílies

Si els seus delators no mentien, l'any 1486 ens forniria el cas d'una família sencera de conversos que, quan eren sols, es parlaven hebreu entre ells. En el curs del procés consegüent, encara que el principal acusat d'aquella família, el notari Pere Alfonso, admeté diverses de les acusacions que li havien fetes, procurà escapolar-se de la de conèixer l'hebreu. De manera que difícilment podrem saber mai si l'afirmació d'aquest usatge corrent de l'hebreu, en una família valenciana dels acabaments del segle xv, era certa o no. Tanmateix, el fet que els delators trobessin important d'assenyalar-ho, com també el fet que els acusats se'n volguessin deslliurar, ja ens poden fer veure la gravetat que la qüestió comportava.

El primer acusador fou un vell conegut dels amants de la nosra literatura i, també, dels inquisidors espanyols.¹ El divendres 18 d'agost de 1486, el notari Miquel Pérez, sense perdre gens de temps en efectuar la seva delació, els assabentava «que huy dematí ell testimoni, estant a les barres de la sala de València, oý dir a'n Serrella, notari qui regeix la scrivania de la Governació, que ell dit Serrella, sa muller y casa estavan escomunicats per quant un jove qui havia estat en casa de Pere Alfonso, notari, e après havia estat ab lo dit Serrella, los dix que lo dit Pere Alfonso

1. Vid. *Inquisició espanyola i cultura renaixentista al País Valencià*, València, 1978, pàg. 144-146.

ligia en hun libre o ores scrites en ebraych; y parlaven lo dit Alfonso e sa muller en ebraych».

El mateix dia un altre notari, Jaume Mercader, insistia en aquest coneixement probable de l'hebreu per part de Pere Alfonso. Les seves declaracions eren a l'efecte que «pot haver hun any e mig, poch més o menys, que un home apellat Joan Torres, scrivent, que se n'anà ab don Jaume d'Íxer en Roma, pot haver ·VIII· a ·VIII· mesos qui stava en casa d'en Pere Alfonso, notari, practicant de notaria, dix a ell testimoni que en la casa del dit Pere Alfonso havia trobat un libre scrit en ebraych. E par a ell testimoni que li dix lo dit Torres que eren ores e que lo dit Joan Torres dix a ell, dit testimoni, que prèls lo dit libre en son poder, e que menaçà al dit Pere Alfonso, dient-li com aquell havia pres lo dit libre scrit en ebraych, e que'l volia mostrar als reverents inquisidors. E que lo dit Pere Alfonso lo'y demanà que lo'y tornàs. E als no dix saber».

El diumenge següent, dia 20, el notari Llorenç Serrella mateix refermava l'afirmació que a casa dels Alfonso parlaven en hebreu: «En lo temps que lo reverent mestre Gualbes vench per inquisidor a la present ciutat, en la casa de Pere Alfonso stava hun jove que's nomena Joan, que ha hun any poch més o menys se anà en Roma ab lo fill de don Pedro de Íxar, lo qual ans que stigués ab lo dit Pere Alfonso stech en la casa de ell, testimoni; e stant en la casa del dit Pere Alfonso aquell revenia quasi cascun dia a la casa de ell, dit testimoni. E lo dit Joan comptava a les filles d'ell, dit testimoni, e senyaladament a la filla migana apellada Orfresina, moltes coses de actes judaychs que's feyen en la casa del dit Pere Alfonso, e hoý ell, dit testimoni, que diverses vegades lo dit Joan comptava e deya que en la casa del dit Pere Alfonso vivyen com a jueus, e que no se menjava carnsalada. E que en Pere Alfonso, sa muller, filles e fill, tot quant parlaven, parlaven en ebraych que no'y fos algun foraster. E que lo dit em Pere Alfonso cascun dia, de matí, deya ores en ores scrites en ebraych.»²

Els conversos podien rebre a casa seva la visita d'un jueu, cosa que no era gaire ben vista però que es feia freqüentment. El corredor Baltasar Monreal també rebé a casa seva la visita d'un jueu, que parlava en hebreu amb la seva madrastra. Aquesta era l'acusació que li feia Joana Ballester: «molt sovint solia venir hun jueu a dita casa, que no sab ella testimoni de hon era ni com havia nom, lo qual jueu parlava en ebraych ab la madrastra del dit Baltasar.»³

2. A. H. N. Madrid, Inquisició, lligall 534, c. 1, expedient 10, folis 2 vº · 3 rº-vº.

3. Declaracions del 27-IX-1487.

Un teixidor de vels, que treballava a casa d'en Joan Ballester i el seu fill Gabriel, ens forneix un exemple d'una família on sabien parlar hebreu. «Hun jorn vingué en la dita casa [...] hun jueu de Morvedre, lo nom del qual no recorda a ell testimoni, faent faena lo dit jueu parlà en ebraych ab la muller e fil(l)a del dit Ballester e los sobrescrits fills [*Rodri-go, Francí i Gabriel*] e dites dones li respogueren en ebraich.»⁴

Per cert que el mateix testimoni denuncià, ensems amb altres indicis de costums judaics, una frase en hebreu que a la família Ballester solien dir: «moltes vegades, com los dits Joan Ballester, sa muller e fills e filla eren fellons contra ell testimoni, qui huns, qui altres, li deÿen semblants paraules: “mala marcafà pas pel goy”. E és veritat que ell testimoni demanà al dit Gabriell, fill del dit Joan Ballester, què volien dir les dites paraules. E lo dit Grabiell li dix que mala marcafà pas pel goy volia dir que mala mortaldat pas per los christians».

L'hebreu en conversar

De ben abans de tota aquella època de persecucions inquisitorials, un testimoni recordava que, l'any 1469, havia sentit com Gabriel Ballester maleïa algú, dient-li: «Mala zigà faces», frase que el mateix Ballester traduí com a «mal de ton pro (= *profit*) faces».

A la muller de l'espaser mestre Martí Aragonès el *Sant Ofici* li retraigué com a falta greu que «en presència sua, certa persona parlava en ebraych e deÿa que era lo Pater noster en ebraych».

Alguna, tanmateix rara, vegada, un dels conversos fugits del país a causa de la Inquisició tornava a València. Fou el cas de Joanot Tagamanent; la seva família se l'havia endut cap a Constantinoble, on ell no pogué continuar, tal vegada perquè no suportava la pressió d'un gran canvi de vida. El seu oncle, l'argenter Jaume Viabrera, intentà erradament de fer-lo tornar cap a la religió ancestral. El fet de fer-lo conversar en hebreu amb els conversos que li duïa a casa seria un dels agreujants de la seva condemna a mort: «ab molta sollicitut portava christians novells perquè parlassen en ebraych ab Juanot Tagamanent, son nebot, mostrant que prenia gran plaer de oÿr parlar en ebraych.»⁵

La situació del convers Joan Jeroni era semblant. Membre d'una família jueva, en la qual encara comptava amb un germà i força nebots jueus,

4. 23-XII-1489.

5. A. H. N. Madrid, Inquisició, lligall 545, expedient 28, foli 2 rº.

resultava sospitós perquè l'havien vist enraonar en hebreu amb jueus arribats al país dalt de vaixells del Magrib: «En casa del dit en Johan Jeroni vénen a posar alguns juheus e moros, e té pràctica molta ab ells. E té jermà juheu, e molts nabots; és ver que ha fet fer cristià hun fill e una filla e hun nabot. E lo ha vist parlar en abrayc ab altres juheus que eren ací venguts ab les galeaces de Barbaria.»⁶

Unes acusacions d'aparença més estranya serien les efectuades contra el convers Pedro Aragonés. En interrogar un dels seus antics empleats, els inquisidors li demanaren «si sab que lo dit Pedro sàpia legir ebrahich e parla aquell». La resposta seria, almenys, peculiar: «E dix que ell testimoni ha hoÿt dir al dit Pedro que ell sab legir ebraich, e encara quantes letres són al món. E encara que dix que ell, dit Pedro, e sos jermans, saben parlar hun lenguatge que quantes persones són al món no l'entendran.»⁷

És possible que només es tractés de l'hebreu i que, tant la ignorància de l'empleat com la suficiència burleta del patró, haguessin fet aparèixer el llenguatge ancestral dels jueus com una mena de parla misteriosa. Al capdavant, per als no assabentats, tant els feia una cosa com l'altra. Certament, la llengua que sabia parlar Pedro Aragonés devia ser l'hebreu, ja que una altra part de les declaracions esmenta que rebia a casa seva un jueu provinent de Jerusalem i de Turquia.

Ben segur, els conversos forasters també podien conèixer l'hebreu i dir-ne paraules, o frases, davant de la gent autòctona. És el que consta de Gonçalbo Miguel, que anomenava els pobres «*ha-niquim*». I que, quan s'apassionava contra els enemics, proferia contra ells una maledicció en hebreu, que l'escrivà transcriví: «*tipat ha-rehem emaçà va-febet*». La hi traduïren de la manera següent: «cayga miedo y pavor en ellos».

Un ex-jueu, Lluís de Sereix, que tenia uns empleats que no eren conversos, es reia d'ells quan menjaven cansalada de porc, i els deia «que fahien mal de menjar porc o carn salada, dient paraules hebrayques, e après dehia *maçoff te confidaró*», que no els traduïa altrament, però que ells interpretaven que era per motejar-los.

Oracions en hebreu

He dut a terme tot un treball dedicat especialment a les oracions judaiques que solien recitar els conversos. Moltes d'aquelles oracions eren

6. 30-III-1489.

7. 23-VII-1479.

apreses de memòria, en hebreu, però una gran part, també, eren ja traduccions catalanes. Algunes molt arcaiques, això sí; però la seva mera existència ja palesava que, per alguns, l'oblit de la llengua ancestral era un fet ben antic. I tant per aquesta raó com per l'espai que el treball ocuparia, no és ara el moment d'estendre'm sobre la qüestió.

Recordaré, tanmateix, que les més corrents eren conegudes pel seu nom hebreu, baldament la recitació fos feta en català. Com és ara l'oració que deien en treure un pessic de la pasta quan la coïen, la *havlà*: o la més principal de totes, la *shemà*, que deien tant en hebreu com en català. Un fet més corrent és el que ens planteja el procés de Tolsana Monçonís. Solia recitar quatre mots en hebreu, que afegia al final d'una recitació mnemotècnica en espanyol, encara avui usitada entre els jueus sefardites, referent als dotze fets principals de la història antiga d'Israel. El final sempre era «*barabú, barahú simó*»; o sigui, «*baruk hú u-baruk shemó*».⁸

També podien alternar ambdues llengües. Per exemple, Úrsula Forcadell confessava dir la major part de les seves oracions judaïques en llengua vulgar, moltes de les quals «tenia (*en*) un libre de oracions de jueus tretes del ebraych». Però pel que fa al bàsic «Ojes Ysrael, Adonay ton Déu...», «aquesta oració també la deya en ebraych moltes vegades».⁹

És clar que, si hi havia conversos que podien recitar oracions en hebreu, també n'hi havia força que ni les comprenien, encara que hi participaven per devoció. Era el que li passava a Lluís Moncada; «Hun dia, anant a cerquar a'n Berthomeu Almenara, cunyat meu, digueren-me que era en casa d'en Galceran Desvall, *q^o*, argenter. a la plaça de la Figuera; e yo pugí dalt e trobí dedalt al dit Galceran Desvall, *q^o*, e a 'n Berthomeu Almenara e Francesch Ramayo que feyen oració depeus en abraych. E yo posí'm en companya d'ells, emperò yo no'ls entenia lo que deyen, excepto que sabia dita oració se feya en honor de la ley de Moysès; y a la fi de la oració deya Amén.»¹⁰

És curiós que alguns no s'adonessin que encara podia resultar més difícil per als qui mai no havien sentit l'hebreu. A voltes, l'enardiment o la inconsciència dels conversos els duïa a fer aprendre les oracions hebrees als seus esclaus o els seus criats. L'esclava d'un convers anomenat Vidal explicà que, en aquella casa, «li havien dita una oració, la qual li costava d'aprendre, e era en abraich, e deffet la dix la dita na Vidala a ella testimoni. E per tenir los noms revessos, no la sabé aprendre ella testimoni».

8. A. H. N. Madrid, Inquisició, lligall 542, expedient 20.

9. A. H. N. Madrid, Inquisició, lligall 539, expedient 11.

10. 3-VI-91.

Igualment, alguns conversos, quan els casaven a la manera judaica, tampoc no comprenien les paraules hebrees que els deien a la cerimònia. Com ara Beatriu Fuster, vídua de Joan de Berra, de Llíria, que narrà com el jueu que els casava «posà la sua mà demunt lo cap (*dient*) certes paraules en ebraych».¹¹

Jaculatòries en hebreu

Unes paraules que es trobaven sovint a la boca dels conversos eren les que podríem anomenar amb l'expressió de *jaculatòria*, que utilitzem normalment per a les oracions breus i fervents del catolicisme. Les més corrents eren les de *Shaddai*, *Adonai*, «Totpoderós, Senyor».

L'exclamació era freqüent, i me n'ocupo de manera més extensa en estudiar sistemàticament el tema de les oracions judaiques. Ara, per al nostre objecte, bastarà amb alguns exemples:

Esperança, la muller del botiguer Joan Celma, fou acusada d'invocar Adonai quan algun fill seu estava malalt. La mare deia: «Adonay te guart, Saddy beneyt te ajud». Segons la delatora, «may oý nomenar a la dita Sperança Jehsús ni la Verge Maria.»¹²

El veler Andreu Porta també solia exclamar: «Adonay, Saddy». Ho descrivia prou bé María Escriche, la criada castellana de Joan de Ripoll: «Vio que así como los christianos dezimos Jehsús, los dichos sus senyores dizian Saddy, Adonay».

Naturalment, els amos s'adonaven d'aquella suspicàcia dels criats. Per això, una de les dones converses, la germana de Daniel Vives, el convers que intervingué tan decisivament en l'edició de la Bíblia valenciana, procurava dissimular —sense èxit— pretenent que no havia dit *Sadai*, sinó *sant Blai*, *sant Blai!*¹³

Com era lògic, l'usual era que el costum d'invocar «el Senyor totpoderós» vingués de la infantesa. És el que passà amb l'argenter Garcia Enrich qui, «essent fadrí fonch instruyt per na Gràcia, àvia d'ell confessant, que stant en Cocentayna en casa de Joan March. botiguer, q^o, pare de ell confessant, que quant se anàs a dormir digués «Saday, Adonay», y axí mateix al levar del lit».¹⁴

11. 12-XI-1481.

12. 4-VII-1486.

13. Vid. el capítol 8 del meu llibre *La Bíblia valenciana. Recuperació de la història d'un incunable en català*, Barcelona, 1993.

14. 28-I-1486.

Quant a Lluís Sanchis, àlies de na Flor, la invocació la feia cada cop que ensopegava: «e recorda'm que quant entropeçava, deya Satday, Adonay».¹⁵

II. L'HEBREU ESCRIT

La lectura de l'hebreu

Hi havia el cas, del tot fàcil de comprendre, del convers que abans havia estat jueu. El seu pas per l'escola de la sinagoga assegurava que, des de petit, li havien ensenyat els elements bàsics de la lectura hebraica i que, almenys, era capaç de pronunciar en veu alta l'escrit hebreu que tenia al davant. Sovint, era molt més que això.

En teoria, el cas més interessant seria el del mercader Pere Baró, que confessà: «que ha tengut en son poder una bíblia scripta en ebraych gran temps, per quant sab legir ebraych, emperò ab licència de micer Marroma, *tunch* vicari general, la qual ell confessant posà en poder de mestre Galbes, Inquisidor».

Realment, seria l'exemple més clar d'un convers que admestia, no solament conèixer l'hebreu i llegir-lo, sinó que a més ho feia en una Bíblia escrita en aquesta llengua. O sigui, només el que solem anomenar l'Antic Testament. Baldament la llicència de l'antic vicari general s'hagués acabat amb l'arribada dels nous inquisidors i el pobre llibre estigués condemnat a raure a les mans de l'inquisidor Gualbes, amb una fi ben previsible, la dada tindria un interès extrem si no fos perquè sabem, per la confessió de la seva muller, Úrsula Blanch, que Pere Baró venia d'una família legalment jueva, probablement catalana. Ja que, segons ella, havia estat a inducció d'una «juhia de Tàrrega, jermana del dit son marit» que «dejunà una vegada lo dia del dejuni del perdó, lo qual dejunan los juheus en lo mes de setembre».

No tenia, doncs, gaire d'estrany que un convers nascut al si d'una família jueva conegués bé l'hebreu. I, per tant, ens cal considerar d'altres casos si volem començar a copsar el nivell de coneixença de la llengua ancestral que posseïen els conversos, en general. Sense que això llevi a la confessió el valor de palesar que, en èpoques d'una tolerància més gran, fos possible a un neòfit del catolicisme obtenir una llicència per tal de conservar un dels llibres bàsics de la seva religió anterior.

15. 1-VI-1491.

Com era natural, els descendents immediats dels qui havien estat jueus no podien evitar de veure'ls llegir llibres en hebreu. Com succeí amb el mercader Gabriel Fenollosa, fill de Lleonard Fenollosa. El pare llegia en hebreu, mentre que, al fill, li feia llegir oracions en català: «Yo veyá legir a mon pare en un libre en abraych, e lo dit mon pare me feya legir a mi en un libret que ell tenia en pla, que'y avia oracions judayques scrites en pla».¹⁶ Mort el pare, Gabriel Fenollosa havia conservat els llibres i els ensenyava a un seu parent jueu, que venia de Catalunya, i amb qui de vegades discutia de qüestions religioses.

Per a d'altres, probablement més nombrosos, el costum era d'escoltar els qui llegien en hebreu. Com ara n'Esperança, muller del sastre Jaume Riera, àlias «Malo», de qui els inquisidors feren constatar, en llatí, que «*assistebat lectioni hebrayce die jejunii*».¹⁷ Mentre que Aldonça, muller de l'antic arrendador Lluís Moncada, confessava haver «vist legir en abraych a [...] mon pare, germans e germana».

La lectura d'oracions en hebreu

Aquelles reunions entre parents i amics, en què es llegien llibres religiosos en hebreu, sovintejaven. De casa del gandienc Joan Guasch, na Benvenguda Bosch ho descrivia d'aquesta manera: «ella testimoni anà a casa de Joan Guasch, e de Angelina, sa muller, a cercar son marit la vespre de Rams; e trobà al vespre ella testimoni en dita casa en una cambra al dit Joan Guasch e a sa muller, e a Francesch Tristany, marit de ella testimoni, los quals stavan en la dita cambra e tenian taula parada, e lo dit Joan Guasch legia un libre en ebraych, sabadeant e maldant».¹⁸

Informació similar a la que donava l'argenter Francesc Tristany, però referida a una dona: «item confesse que lo dia del perdó fui a casa de Leonor (Bosch), viuda, sogra mia; viu que legia hun libre abrahich». L'estaven escoltant «Jofre Bosch e sa muller, e Benvenguda, muller mia, e Johana, muller de Antoni Castellano, sastre, criada de la damunt dita sogra mia...» La muller del seder Jofre Bosch ho confirmava: «alguns anys, en lo dejuni del perdó, legia en hun libre de oracions ma cunyada, la viuda Bosqua, lo qual libre era en abraych». I és que algunes dones també podien llegir en hebreu. La germana d'Aldonça Moncada i n'Elionor Bosch.

16. 6-III-1489.

17. 6-VI-1491.

18. 30-VI-1491.

Ramoneta, vídua del mercader Pere Xixó, també «legia en ebraych en un libre de oracions».¹⁹ Elionor Munyoç, de qui el marit, Joan Gençor, fins feia poc havia estat notari, assegurava haver vist aquesta lectura hebreaica per part d'Isabel March, l'àvia materna de Joan Lluís Vives. Una de les qui ho estaven escoltant era Blanquina, la mare del filòsof: «Bé ha onze anys, poch més o menys, algunes vegades, passant a casa de na Ysabel March, muller d'en Jacme March, com sia tia de mon marit, la qual stà davant casa mia, vey a com la dita na Ysabel March legia en hun llibret en abraych. Era allí present Yolant, e Blanquina, filles sues, fadri nes en aquell cars». Era ben clar que l'àvia de Joan Lluís Vives llegia en hebreu, ja que Elionor Munyoç afegia: «que yo no'u entenía, per esser ebraych».

La mateixa mare del filòsof confessaria aquell fet, quan encara era donzella: «Só recordant que, en lo dit temps, ma mare legia en hun libre abraych; e recorda'm que, alguna vegada, si (es) trobava en lo llit legia na Leonor, muller d'en Joan Gençor lo minors. [...] Algunes vegades ve hia legir a ma mare lo dit libret, e ço yo y ma germana Violant. E jatsia que havym legit lo dit libret, no'y entenyem res, com fos en ebraych».²⁰

Alguns conversos tenien el costum —ritual, és clar— de fer la lectura familiar dels seus llibres hebreus almenys un cop cada setmana, el *shabbat*. És el que delataven del coraller i mercader Gaspar Lleó: «lo dit en Gaspar Lehó, cascuna nit de divendres a vespre, e dissapte de matí, ligia hun libre de tres dits de gruix, scrit en paper ab letres totes abrayques, e amagave's d'ell». El testimoni reblava aquelles precisions quant a la mida del llibre, afegint que era «ab cubertes vermelles, ab hun gaffet».²¹

De vegades, podien ser reunions religioses entre homes sols, com és costumari entre els jueus. El teixidor de vels Pau Moncada es referia a una d'aquestes reunions a casa de Gisbert de Tolosa, on ell i d'altres «feyan oració en hun libret scrit en ebraich, darrera la porta de la casa ahon estaven». Més tard, el mateix Pau Moncada afirmava haver vist una altra

19. Tots els casos esmentats són del 1491.

20. *Procesos inquisitoriales contra la familia judía de Juan Luis Vives. I. Proceso contra Blanquina March, madre del humanista*. Introducció i transcripció paleogràfica de Miguel de la Pinta Llorente, O. S. A. i José María de Palacio y de Palacio, marquès de Villarreal de Álava. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid-Barcelona, 1964, pàg. 41. També l'ha reproduït, més tard, Manuel J. Ardit a *La Inquisició al País Valencià, València*, 1970, pàg. 20.

Corregeixo alguns dels errors de transcripció, o bé errades d'impremta, que passaren al text imprès llavors.

21. 29-III-1489.

congregació de conversos, a Picassent, «e tenien llibres que ligien, creu que fossen en ebraich». A València, els aplegaments també podien fer-se amb la presència d'un jueu: «tots se'n muntaven dalt ab lo dit jueu, e tots los disaptes staven ab ell (*el jueu*), e tenien llibres que legien, creu que fossen en ebraich».²²

No cal dir que, amb aquesta mena de declaracions, encara que en fer-les procurés dissimular la seva participació amb frases ambigües, al cap de poc temps es veié obligat a fugir del país. Que el perill no és una mera suposició, ens ho demostra el que succeí amb el canviador Benet Pròxita, que confessà uns fets semblants. Al marge de la seva deposició, una nota assenyalava amb el laconisme terrible del funcionari inquisitorial que «*ya es condempnado*». A l'època en què la monarquia intentà renovar la Inquisició foral, al procés de Pròxita Francesc Ramayo assenyalà que «se acostumaven moltes vegades a fer oració en ebraic en casa de Maçana lo vell, e en casa de Pau Vives se ajuntaven a fer oració a modo judaich». En aquelles reunions de pregària, els conversos valencians no eren sols, sinó que es reunien amb jueus de Catalunya i, fins i tot, de Castella.²³ Al mateix Francesc Ramayo li preguntaren el mateix dia «si ell confessant ha feta oració en ebraich e ab quinas personas e en quins lochs e quantes vegades. E dix estar en veritat que ell, dit confessant, Maçana lo vell, e Joan Maçana, e Pasqual Maçana sos fills, Berthomeu Almenara, Pau Belluga, corredor [...], Galcerà Desvalls, argenter, Luýs Moncada, Luýs gendre d'en Cortilles, se acostumaven moltes vegades a fer oració en ebraic en casa del dit Maçana lo vell». Aquelles reunions comptaven amb l'agregant addicional que hi participaven jueus disfressats de cristians.

Tenim, doncs, grupets de conversos que, com a mínim, sabien llegir l'hebreu i feien servir aquest coneixement per a les seves devocions.

Alguns confessaven llegir en hebreu les oracions que la majoria dels altres solien llegir en català. Així, el seder Baltasar Belluga assabentava el *Sant Ofici* «que legia un libre de oracions judayques en letra ebrayca».²⁴ Gabriel Sanç, de Xàtiva, en canvi, admetia haver «fetes horacions tretes de l'abraych, per so com no sabia legir». És a dir, que si l'un sabia llegir en hebreu, a l'altre li calia una transcripció en lletres llatines per tal de poder-la recitar.²⁵

El més corrent era, però, que llegissin directament en hebreu. Com

22. 10-VI-1486.

23. 29-X-1482.

24. 27-VIII-1511.

25. Vid. *La Bíblia valenciana*, capítol 11.

el veler Gabriel Franch, a qui, per raons que ignoro, els inquisidors qualificaven de rabí. Declarava «que legia en ores ebrayques les oracions que cayen ordinàriament en les festes dels jueus».

Algun cop, com era lògic, era un foraster l'acusat de llegir oracions en un llibre escrit en hebreu. Com quan el saboner Gil Conejero, delatava el mercader de Cuenca, Fernando de Écija: «*Puede haver ·VIII· o ·VIII· anyos que este testigo vio en casa de Nicholás d'Esquivel, mercader toledano, habitante de la present(e) ciudad, com(o) Ferrando de Écija, mercader de Quenca, del reyno de Castilla, arriba en una cambra de la dicha casa dezia oras en un libret scrito de letra ebrayca.*»²⁶

Era evident, i no podia ser d'altra manera, que pel que feia als conversos els jueus havien estat els transmissors naturals de la llengua hebrea. En el primer quart del segle XVI, dinou anys després de l'expulsió dels jueus, encara persistiria la inquietud inquisitorial per la possibilitat d'una lectura de llibres en hebreu. Llavors, encara demanaven «*si en algún tiempo ha vist legir a alguna persona en algún libro en ebrayco*». A aquesta barreja de català i espanyol, les respostes ja solien ser negatives. Com la que donà Aldonça de Pròxita, muller de Jaume de València: «E dix que no ha vist més del que ha dit en sa confessió.»²⁷

Llibres en hebreu

Contràriament al que, de vegades, ha estat dit, ja des del primer intent de renovar les inquisicions forals dels regnes de la Corona d'Aragó, la Bíblia impresa en la nostra llengua començà a ser perseguida aferrissadament²⁸ i, a mesura que els anys avançaven, totalment destruïda. Tal com ens demostra la documentació conservada, pràcticament des del principi d'aquella etapa també foren perseguits els llibres en hebreu, la mera possessió dels quals feia que un convers d'origen jueu resultés automàticament sospitós de judaisme.

El 7 de novembre de 1497, els inquisidors generals dels regnes posseïts pels Reis Catòlics trametien als inquisidors que actuaven a València

26. J. E. Serrano Morales, *Reseña histórica en forma de diccionario de las imprentas que han existido en Valencia desde la introducción del arte tipográfico hasta 1868*, pàgs. 151-153.

27. Segons el document transcrit per Guiu Camps dins «Cinc-cents anys de la primera edició catalana de la Bíblia», article publicat a *Revista Catalana de Teologia*, 3 (1978), pàgs. 3-16, pàg. 10. Reproduït de la *Revista Crítica de Historia y Literatura Españolas, Portuguesas e Hispanoamericanas*, 4 (1899), pàg. 426-429.

28. A. H. N. Madrid, Inquisició, lligall 534, c. 1, expedient 10, folis 5 r°-v^o i foli 12 r°.

una ordre que palesa com els llibres perseguits eren tots els escrits en hebreu, tractessin del tema que tractessin: «*Sepades que nós havemos seydo ynformados que hay muchas personas en estos dichos reynos que tienen libros escriptos en ebrayco, que tocan y son de la ley de los judíos, e de medecina, e cirugia, e de otras ciencias e artes, e asimismo brivias en romance, de lo qual se esperan seguir e siguen danyos, e ynconvenientes, e ynfidelidad, no solamente aquellos que los dichos libros tienen, mas aún a otros que con ellos tuvyesen o tienen amystad o conversación*».²⁹

Les penes previstes per als qui, dins d'un termini concret, no els fessin a mans dels inquisidors, eren greus i clarament expressades: «*E por quanto a nós convyene remediar lo semejante, como a ynquisidores generales queriendo evitar los dichos ynconvenientes, mandamos a vós, los dichos ynquisidores, y a cada uno de vós que, luego sin dilación mandéys a todos los lugares dessa dicha ynquisición a todos e qualesquier personas, de cualquier estado e preeminencia o dignidad que sean, que tienen los dichos libros e brivias, o otros qualesquier de qualquier suerte, escriptos en ebrayco, trayan e presenten todos, aun que en ellos quede ni finque ninguno, ante vosotros o cualquier de vós, desde el día que cerca de lo sobredicho vuestra carta les fuere notificada e publicada, fasta quinze días primeros siguientes, so pena de ser sospechosos en la fe e de excomunió mayor, e de perdición de todos sus bienes para la cámara e fisco de sus altezas, a cada uno de los que lo contrario hizieren, las quales dichas penas y otras qualesquier que por vosotros les fueren puestas, nós por el thenor de la presente ge las ponemos*».

El manament seria taxatiu sobre el que volien fer-ne, un cop arreplegats els llibres en la llengua execrada: «*E asý traydos e presentados ante vosotros los dichos libros e brivias, vos mandamos que, dentro de otros ocho días primeros siguientes después que ante vosotros fueren presentados, los mandéys quemar e se quemem públicamente so las dichas penas*».

El 10 de març següent, l'inquisidor de València, Juan de Monasterio, repetia a la seva manera les ordres rebudes d'Àvila. Com s'esqueia en una ciutat on la Bíblia havia estat impresa, el titular del *Sant Ofici* s'estenia en un seguit de disquisicions al voltant de la traducció de la Bíblia i de la manera en què, segons ell, els *trasladadors* havien pervertit el text. I a continuació, reiterava que calia portar-li «tots los libres de jueus escrits en ebraych y totes les bríbries y saltiris que estiguesen trets y tresledats en la dita lengua y altres qualsevol libres en què estiguesen salms de saltiri en pla, y també alcorans, y qualsevol altres libres de moros en pla».

29. Cfr. *La Bíblia valenciana*, capítol 13, «Els lectors de la Bíblia».

Com era d'esperar, el decret es repetí a Barcelona.³⁰ El 14 de març, l'inquisidor Fernando de Montemayor hi feia publicar unes ordres similars on, entre altres coses, manava a tothom que li fossin lliurades les «bíblies e llibres contenguts en dite bíblie, e altres qualsevol llibres, tant de medecina, cirurgia, com de qualsevol altres arts e coses en ebraych e letre ebraycha, e bíblies en lenga vulgar e romans scrites...».

I encara, el manament induïa a la delació: «E totes aquelles persones que saben e han oït dir que qualsevol persones christianes tenen e posehexen los dits llibres [...] que ho vinguen a denunciar e manifestar a nós [...] per regonèxer e examinar aquells e altrament provahir als defaliments de aquells altrement, segons que per dret e justícia trobarem esser fahedor.» És clar que les penes tenien la mateixa severitat que a València: «sots pena e sentència de esser suspitosas en la sancta fe cathòlica, e perdicció e confiscació de tots sos béns [...] e sots pena e sentència de excomunicació major».

En tot cas, l'escàndol, i la por, que aquell seguit de decrets suscitaren no eran pas injustificats. L'experiència els havia demostrat el que costava de ser posseïdors d'un llibre escrit en hebreu. Quan els inquisidors anaren a agafar les components de la família Corella, en deixaren una, Elionor, perquè estava malalta. Una persona del veïnat, fent-se l'amoïnada pel que els passava, anà a veure què deia Elionor Corella i després repetí la preocupació que aquesta sentia perquè els havien trobat un llibre en hebreu, raó suficient segons ella perquè les condemnessin a ser cremades, com així resultà per a alguna d'elles: «Véu ell testimoni com portaven preses les dites Corelles, ab la dita Brianda, a la Inquisició; y après que los de la Inquisició se foren anades (*sic*) la malalta, que's diu Leonor Corella, filla de una de les preses, batia's la cara, dient que tot no ho tenia en res sinó el fet del llibre que'ls havien trobat y que creya que eran cremades. Y ell testimoni dix-li, "quin llibre", y que la dita Leonor dix: "hun llibre en ebraych". Y ell testimoni dix-li de hon lo havian tret; y que la dita Leonor dix que hun tornadiz se les havia dat que le guardasen. Y ell testimoni dix-li, "és gran o chich?" Y ella dix que no lo havia vist salvo enbolcat en hun drap, y que devia ser tan gran com la mà.»

La possessió de llibres escrits en hebreu s'havia convertit en un perill absolut. El fet de trobar-ne al domicili d'un convers era, per als inquisidors, raó suficient per a incriminar-lo de la manera més greu.

Al veler Andreu Porta li n'havien trobat uns quants. Un cop pres, els membres del tribunal els hi anaven mostrant, perquè en donés raó:

30. A. H. N. Madrid, Inquisició, lligall 534, c. 1, expedient 10, foli 13 r°-v^o.

«Li fonch feta ostensió de hun altre libret sccrit en abraych. E dix que lo dit libret era de huns libres, los quals Andreu Climent, hereu de Leonard de Sant Gil, havia acomanat en la casa d'en Bernat Porta, pare de ell dit confessant e testimoni; e que los dits llibrets, ab altres molts scrits en ebraych, y cartes, y processos, staven en una caxeta en la casa de ell pare de ell, dit confessant e testimoni.»

En el cas del notari Pere Alfonso l'acusaren de llegir en hebreu, basant-se en les declaracions d'un jueu que portava quaderns escrits en aquesta llengua. A més, eren impresos, la qual cosa no deixa de ser curiosa en una data tan primerenca com l'any 1487. L'acusador era el donzell Lluís Jafer de Lloris; segons ell, «estant [...] en casa d'en Monsoriu, lo notari, vingué hun juheu, fill de Maymó Zarmatí, lo qual portava huns qüerns de forma major, scrits en ebraych, emprentats. E demanant ell testimoni si lo dit juheu sabia legir dita letra, respòs que sí. E dix si havia alguns christians, en la present ciutat de València, que la sabessen legir dita letra. E dix lo dit juheu que lo dit Pere Alfonso conexia bé les letres ebrayques».³¹

Val la pena de notar com i de quina manera el jurista hàbil que era el notari Alfonso sabé desviar l'acusació, subratllant adequadament que no sabia llegir l'hebreu, però, en canvi, sí que coneixia el llatí: «dix que no's recorda que ell tingua en sa casa libres abraichs, perquè no'ls sab legir; e que no deya oracions en hores judayques. Bé és veritat que ell ha legit, axí en pla com en llatí, no per fer oració ni per orar, sinó solament per ganes de legir. E que ha leghit en lo Èxodo e en altres libres "audi Israel", etc., axí en pla com en llatí».³²

Tanmateix, els inquisidors insistiren en la qüestió, sobretot per veure si, d'alguna faisó, el notari feia devocions en el que, segons posició conceptual catòlica, anomenaven «hores hebraiques»: «Interrogat, *primo loco*, si ell confessant si tenia en si ningunes ores ebrayques que aguessen mots en ebraych, o algun ròtul o altres scriptures e(n) ebraych».

Novament, Pere Alfonso palesà la seva habilitat en respondre: «E dix que és veritat que en lengua vulgar e letra valencia(na), y en latí, ha tengut huna nòmina en la qual havia molts noms de Déu ebraychs en letra christianega y daurades, y altres nòmnes ab letres daurades; e noms, axí ebraychs com grechs y caldeus. Y que algunes voltes portava alguna de les dites nòmnes per devotió dels noms que allí eren scrits.»³³

31. 30-VI-1489.

32. 30-III-1489.

33. 22-VII-1487.

Remarquem, de passada, en quin sentit feia servir l'expressió «lletra valenciana», probablement paral·lela de la de «llengua valenciana», com a contraposició d'alguna cosa forastera; i, remarquem-ho igualment, com a contraposició d'hebreu i lletra hebraica enfront de llengua vulgar i lletra «cristianega».

La presència de llibres escrits en una lletra poc usitada, per força havia de cridar l'atenció. De fet, la gent acabà fixant-se en tota mena de llibres que es trobessin a les mans dels conversos. El prevere Pere Ocanya n'havia vist un al domicili del gandienc Joan Saragossa, emparentat per aliança amb la família Liminyana d'Oriola, de metges, apotecaris i fins cavallers ennoblits per la corona, i que la Inquisició esmicolà. El bon sacerdot³⁴ hi havia vist «hun libre scrit en hebraych, e demanà ell testimoni a una moça de casa del dit en Çaragoça de Gandia, que quin libre era aquell; e aquella respòs que era un libre, lo qual tenia son amo, en Johan Çaragoça, de la vila de Gandia; e que legia en aquell libre lo dit son amo en Çaragoça, e'll se emprestaven los convessos de Gandia los uns als altres».

És el que també deia un testimoni amb referència a Joan Jeroni. En aquesta ocasió es tractava clarament d'algú que deia que havia sentit dir: «ha hoÿt dir a'n Johan Salvador, corredor de bèsties, que lo dit en Johan Jerònim té alguns libres scrits en abraich, e que ell los ha vistos. Emperò ell testimoni no li'n ha vist sinó un libre de forma chica de ores, en que li dehia que y tenia les oracions de christià».³⁵

Jaume de Santàngel, el germà del cèlebre Lluís de Santàngel, fou acusat del mateix *delicte* pel boneter Joan Viscaí: «hoÿ dir ell, dit testimoni, a un jove de casa apellat Morgat, que lo dit Jaume de Santàngel tenia unes ores en ebraych».³⁶

El mercader Gabriel Fenollosa, gendre del metge papal Pere Pintor, tenia diversos llibres en hebreu heretats del seu pare. Confessà a temps el que n'havia fet. Un jueu de Catalunya, parent del seu pare, el visità, i ell declarava als inquisidors: «E yo doní-li almoyna hi ell retornà en casa mia algunes vegades. E les demás voltes me tanquava ab ell en lo estudi, e rahanàvam algunes coses de la lley de Moysès. Hi ell legia en un libre que portava hi splanava lo que legia. E yo li doní algunes caritats. Així mateix, li mostrí tres libres ebraychs que yo tenia, que avia trobat en una caixa de mon pare a la sua mort; e lo dit jueu legia en ells alguna

34. 6-III-1489.

35. A. H. N. Madrid, Inquisició, lligall 538, c. 2, expedient 26, foli 23 rº.

36. 3-VI-1491.

volta, e doní-li la hun libre de aquells». «Dels damunt dits tres llibres en abraych que e dit que tenia de mon pare, ne doní los dos que'm restaven a Saporta, jueu de Morvedre, que'ls me venés.»³⁷

Alguns conversos, que no sabien llegir els caràcters hebreus, es feien transcriure en caràcters llatins el text de les oracions ancestrals. A la família Esplugues, els trobaren a casa «hun libret scrit en pla de oracions hebrayques, ab cubertes de pergamí».³⁸

D'altra banda, els llibres d'oracions també podien ser mixtos, en català i en hebreu. Així succeïa per al teixidor de seda Ferrando de Blanes, que declarà: «Confesse que comprí un llibre de un home qui's diu Maçana, en pla, en lo qual eren molts salms del saltiri e altres oracions en abraych.»³⁹

L'ús de nòmnes en hebreu

Un dels costums dels conversos era el de portar amb ells, o fer portar a algú altre, una llista de noms en hebreu o, de vegades, en arameu. El fet no pressuposava un coneixement forçós de la llengua hebrea; però sí, certament, un respecte profund i supersticiós per la seva expressió escrita. De fet, l'ús d'aquelles llistes de mots, o de noms, més aviat sovintejava.

L'argenter Jaume Fuster, de destí⁴⁰ bastant trist per condemna inquisitorial, solia portar una nòmina hebreaica, com també ho feien: Violant, vídua de Pau Naterà, que «portava ab si una nòmina en ebraych»; Violant, la muller del mercader Gabriel Çabata, que confessà haver «portat nòmina en ebraych per algun temps»; o Violant, la muller del teixidor Lluís Draper, que també admeté haver «portat nòmina en ebraych».⁴¹

El xativenc Gabriel Sanç, tot i que en deformava el nom en pronunciar-lo, afegí a les seves confessions: «recordant-me dererament d'una *dòmina* ebrayqua, la qual cremí (e) yo portava ab gran devosió».⁴²

Mentre que la filla de Pere Pintor, el metge del papa Alexandre VI Borja, també en duia una. En efecte, Esperança Pintor, muller del mercader Gabriel Fenollosa, confessà que havia «portat una nòmina ebrayca al coll». El seu marit havia contat que un jueu li donà «una nòmina escrita

37. 1491.

38. 1491.

39. 26-VII-1489.

40. 22-XII-1489.

41. 1491.

42. 27-VI-1491.

en letra judayqua, la qual yo'm cosí en lo gipó e yo lo portí fins que lo Reverent mestre Gualbes vingué en València; e lavòs yo squixí la dita nòmina. E per lo semblant, lo dit jueu avia donat altra nòmina a ma muller». ⁴³ Les paraules del matrimoni ens indiquen dues de les maneres que tenien de dur les llistes de noms protectores.

Una altra declaració, la del veler Andreu Porta, ens confirma que era una llista en hebreu; però ens aclareix que era escrita en pergamí verge: «portava en los pits, tots temps y encara quant me prengueren per manament dels Senyors Inquisidors, una nòmina judayca, la qual me havia donat hun jueu, escrita en pargamí verge, ab letres ebrayques, per guardar-me de mos enemichs». ⁴⁴

Si així era, cal convenir que no li havia servit de gaire, baldament hagués gosat dur-la fins que l'agafaren els del *Sant Ofici*. El mateix Porta aclarí com solien poder aconseguir aquella mena d'estris; de jueus, com havia estat el cas de Gabriel Fenollosa: «pot haver quatre mesos, poch més o menys, passant ell confessant per Gandia, trobà el fill de mestre León, lo qual fill de mestre León, jueu, donà a ell confessant una oració en letres ebraiques, escrita en pergamí verge de vedella, dient a ell confessant que era bona per a guardar de enemichs. La qual oració tenia ell confessant quant lo prengueren, la qual amagà ell confessant devall en la *càrcell*. E així mateix dix ell confessant que lo dit mestre León li'n havia donat altres vegades de les dites nòmines».

Algun cop, un convers en denunciava un altre per portar aquella mena d'amulet, encara que no deixava constància del nom. Així, en els primers anys d'actuació del tribunal, el corredor d'orella Rodrigo Simó l'assabentava: «e més dix que [*espai en blanc*] amostrà a ell confessant una nòmina que portava escripta en ebraych, la qual li dix havia feta un juheu de Tortosa, lo nom del qual no li recorda; emperò que huy ha vist en aquesta ciutat un fill del dit juheu, los quals pare e fill, juheus, tenian gran conversació en casa d'en Espuig, sogre de micer Palau, e en altres cases de christians novells d'aquesta ciutat». ⁴⁵

Quedava clar que la nòmina exercia el paper d'un amulet. Però els conversos no especificaven per què. Només, en una ocasió, en confessar n'Angelina, muller del teixidor Perot Sanç, tenim l'esment d'una de les coses per a què servia: «per les criatures, que no haguessen spasma»; o sigui, convulsions involuntàries dels músculs.

43. 6-III-1498.

44. 6-XII-1486.

45. 15-XII-1484.

D'utilitzar la nòmina judaica com un talismà és del que acusaren el canonge i paborde de Lleida, Dalmau de Tolosa, executat per judaïtzant: «tenint [...] creença e gran devotió en la ley de Moysès, portava en si e en sa persona una nòmina escrita en hebraich, feta a forma de un ròtol, creent que portant aquella no podia haver nenguna adversitat».⁴⁶

Tan tard com el 1501, l'encàrrec d'una nòmina en hebreu seria un motiu suficient perquè el llibreter Francesc Castellar resultés greument incriminat durant la sèrie de processos que, a l'alba del segle XVI, procurà fer un escarment entre els membres de la capa conversa que freqüentaven la sinagoga secreta a casa de Miquel Vives. Precisament, el delator havia estat Miquel Vives que, quan el seu procés ja era molt avançat, declarà el següent: «també li dix al confessant lo dit Martí Simeon com ell havia scrit a Castellar, lo librer, una nòmina ebrayca».⁴⁷

Al notari Pere Alfonso també li trobaren una nòmina, troballa que hagué de ratificar davant del tribunal: «E dix que és veritat que, quan lo prengueren, e l'aportaren al Real, fonch demanat per lo procurador fiscal si tenia alguna nòmina. E ell dix que sí, en la qual ha scrits alguns nom(s) de Déu. La qual incontinent li donà. E la qual, *re oculi subiecta*, li fonch mostrada si era aquella. E dix que sí.»

Però l'habilitat del notari a escapolir-se de les acusacions que feien en contra d'ell el lliurà de rebre una condemna severa. Resultava que no la duia per devotió, sinó que quan, justament, la portava a vendre, l'agafaren els inquisidors: «E més dix que l'avia atrobada en la casa de mestre Jacme Sanç, metge. E axí mateix que tenia alguns llibres de secrets de natura de micer Pagès, los quals li havia comunicats lo dit metge Jacme Sanç. E perquè lo dit micer Pagès no sabia scriure sinó letra molt dolenta, ell dit confessant scrivia lo que li manava lo dit micer Pagès, e tots los dits llibres volia aportar a hun home del mercat ab la dita nòmina per vendre. E aquell dia fonch pres.»⁴⁸

A la família Esplugues els trobaren, entre altres escrits incriminatoris, una nòmina en hebreu. Els inquisidors procuraren assabentar-se del que significava, i el seu informador seria Don Yucé Abravanel, de la família de l'erudit justament cèlebre Itzhak Abravanel. La informació que ell i els altres membres del grup expulsats de la Península els donaren serviria després com una mena de formulari que el tribunal utilitzaria per tal de

46. *Opúsculos inéditos del cronista catalán Pedro Miguel Carbonell, CODOIN A.C.A.*, vol. 28, tom 2, pàg. 189.

47. A. H. N. Madrid, Inquisició, lligall 536, expedient 11, s. f.

48. A. H. N. Madrid, Inquisició, lligall 534, expedient 10, foli 12 rº.

no perdre's en la xarxa complicada que, per a un profà, pot resultar el judaisme:

«Interrogat sobre lo del paperet major, que és escrit en hebraych, e dix que són noms de àngells e de diables, e que son palabras de què los jueus fan les nòmines.»⁴⁹

Ignoro si es tractava d'una nòmina, o albarà, per fer parir ràpid, que la família havia utilitzat. En ambdós casos el seu ús fou un fet incriminatori per a la família. Guillem Ramon Esplugues, que havia estat jueu i morí al braser per la seva pràctica del judaisme després de la *conversió*, confessà que «porà haver tretze anys, poch més o menys, que stant ell confessant en Almenara, y tenint allí ell confessant sa muller en dies de part apellada Gostança —y llavors ell confessant stava en València— y per cas vingué a Almenara un jueu metge, apellat mestre Vidal, que stava en Xàtiva. Y anant de part la dita Gostança, donà lo dit mestre Vidal a la dita Gostança un albaranet scrit de letra ebrayca, en pergamí verge, sentint que la dita Gostança anava de part, en lo qual se contenien les paraules següents: “Puch coffam pacam ce marquat”, que són mots caldeos scrits en letres ebrayques; y, tornats en lengua vulgar, volen dir: ço és, lo puch, ix; pacam, vol dir deliure; caftan vol dir prest; ce vol dir ix». Segons digué, la família estava segura d'haver prestat l'albarà a d'altres parteres que havien de desocupar; però, tanmateix, el tenien a casa.»⁵⁰

Quan els oficials del *Sant Ofici* trobaven en una casa algun escrit en hebreu, conscients de la importància de la troballa, procuraven que diversos testimonis en quedessin assabentats: «E més, diu que en dit dia, faent inventari, atrobaren en lo estudi de la dita casa dels dits Splugues una ceda de pergamí, escrita a son parer en letres ebrayques, e no li recorda si era en caxó, sinó que era en dit estudi. E trobades les dites scriptures ell testimoni ho dix al dit mossèn Carrasquer, alguzir, pregant-lo que volgués mirar e saber què letres eran, lo qual dix a ell testimoni que eran letras y oracions de jueus.» «E lavors, ell testimoni, dix al dit mossèn Carrasquer que'l pregava que los portàs assí al Real, al dit Rt. Inquisidor, lo qual alguzir respòs a ell testimoni que axí ho faria.»⁵¹

49. A. H. N. Madrid, Inquisició, lligall 538, c. 2, expedient 26, foli 30 vº.

50. A. H. N. Madrid, lligall 538, expedient 25. El text ja fou reproduït per Itzhak (Fritz) Baer, a *Die Juden im Christlichen Spanien. Urkunden und Regesten*, vol. II, *Kastilien / Inquisitionsakten*, Berlín 1936, pàgs. 512-513.

51. A. H. N. Madrid, Inquisició, lligall 538, c. 2, expedient 26, foli 10 vº.

III. L'APRENETATGE DE L'HEBREU

Ensenyament de l'hebreu

Els exemples no ens manquen. Alguns establien l'estudi de manera sistemàtica, per a tota la família, noies i tot. Com ara el seder Joan Francès, de qui l'ex-jueu Joan Aguilaret deia el 1486: «Pot haver nou o deu anys, essent ell testimoni jueu, véu que Joan Francès, q^o, seder, que estava a la Corderia, feya mostrar a sos fills e filles de legir a scriure judaych a hun jueu que se apellava Robí Abraham, y ara és cristià y té nom mestre Luys, que anà fent alquímia.»

Baldament Joan Francès fos mort, la delació significava una incriminació global per als seus descendents; alhora que, si contribuïa a condemnar el difunt, es traduiria en la pèrdua dels béns heretats.⁵²

L'ensenyament adquirit en vida del pare, s'havia mantingut. Això no té res d'estrany, llevat del fet que són ben rares les vegades que en tenim constància. El fill, que es deia Joan Francès com el pare i seguia la mateixa professió de seder, seria acusat per García de Huete, l'alcalde d'Alcorisa, a Terol de posseir i llegir llibres en hebreu: «pot haver tres o quatre anys, poch més o menys, que ell testimoni, tenint conversació en casa de la viuda de Joanot Francès, q^o, a la Corderia, véu ell testimoni que Joanot Francès, fill de la dita viuda, tenia hun libret *pequenyó en hebraico* en les mans e legia en aquell. Y ell testimoni dix: "Què diables en ebraych legiu?" I el dit Joanot dix: "Què maravilla que y legís?", volent dir que no era mol(t) malfet. I ell testimoni dix: "que devíau fer altre temps", "que ara que ay Inquisició hi legiu?"»

Joanot Francès replicà «que son pare tenia llicència del Papa y del Rey don Joan que podian fer mercaderia de llibres ebraychs. Y axí ell testimoni dix a la dita sa mare y sa jermana que'l castigassen, que no legís en ebraych. Y que sa mare y jermana respongueren scusant-se, y dient que era veritat que tenian llicència del Papa y del Rey y de poder fer mercaderia de los dits llibres; mes que ja no ne usaven, sinó que les havien restat alguns llibres. Y que axí el dit Joanot legia algunes voltes. Y que als no y sab.»

Resultava, doncs, que fins i tot havien venut llibres en hebreu. El fet devia semblar escandalós; però, si era certa l'existència d'una llicència papal, és possible que no rebessin cap càstig. Tal vegada és per això que Rodrigo Simó, un convers conegut pel seu fervor judaic, declarava també

52. 31-VIII-1486.

que «en casa de Joan Francès, qui estava a la Cordoneria, véu vendre molts llibres en ebraych».⁵³

Aquell ensenyament a domicili per part d'un jueu també s'havia donat en el cas de Francí Dosa, jove de la casa del mercader Pere de Tença de qui la mestressa, Ventura Francina, deia «que aprenia de ebra(y)ch que un joheu, lo nom del qual no sé, venia alla casa mia y en la quambra de aquel li hamostrava».⁵⁴

Entre un fet i un altre havien passat bastants anys. I, tanmateix, la pauta es mantenia.

El teixidor de vels, Lluís Porta, confessà que s'havia acostumat a anar a ca un jueu de la jueria de Terol, i «lo dit jueu li mostrava de legir letra abrayca, de la qual no sab a present legir, com li sia oblidat».⁵⁵ Per a Francesc Ramayo, també fou un jueu qui l'havia ensinistrat a la lectura hebrea. Digué «que sab legir ebraych, que hun jueu lo'y mostrà de legir».⁵⁶

Però, ben aviat, l'ensenyament de l'hebreu per part dels jueus que vivien al país esdevingué una activitat massa perillosa per a ells. Era molt fàcil d'observar i espisar com es reunien amb els conversos; sense comptar que les confessions d'aquests mateixos conversos, tard o d'hora, els havien d'incriminar. És el que li passà al jueu de Morvedre, Salomé Çaporta. El fet d'haver-los ensenyat a llegir l'hebreu fou una de les causes que motivà el seu desterrament. Com diu a la seva sentència: «E amostraves de legir letra ebrayca a les persones cristianes.»⁵⁷

D'altres, aprofitaven la situació de llunyania, obligada o no, per aprendre, però també per ensenyar l'hebreu. Com fou el cas de Jaume Trullols, de Gandia, de qui el prevere Francesc Pérez deia que, el 1472, «en terra de moros», mentre es trobaven presos amb d'altres conversos «essent tots en casa d'en Johan Monrós, en Orà, lo dit Trullols sabia de legir e scriure en abraych e mostrava-u a alguns dels convesos, entre los quals hi avia un fadrí de ·xiii· fins en ·xv· anys, lo qual era de Mallorca e avia nom Thomàs Tal (no'm recorda lo sobrenom)». Com passava amb tants altres conversos, en Trullols llegia llibres en hebreu. Ho deia el mateix sacerdot: «Hun dia metí'm en aguaytar-lo, e viu-lo com legia en un libret escrit en abrayc. E com me véu, amagà lo libret». Amb la possibilitat d'aquelles delacions, el convers valencià ho encertà de fugir del regne: «E l'any après,

53. 15-XII-1484.

54. 4-VI-1491.

55. 30-I-1487.

56. 5-X-1482.

57. A. H. N. Madrid, Inquisició, lligall 536, expedient 19.

ving(u)em a València; e lo Jaume Trullols ab nosaltres. Aprés poch temps, hoy dir que se n'era tornat a Horà e s'era fet jueu.»

Al mateix Orà, el teixidor Pau Moncada hi aprofità la seva estada per aprendre la llengua ancestral; aquest cop, el mestre era un jueu, però un jueu una mica especial, ja que es tractava del mateix gandienc Jaume Trullols, que s'havia passat al judaisme. Era el que indicava el mercader Nofre Roger: «pot haver cinch mesos, poch més o menys, que ell testimoni véu dependre de letra ebrayca en Orà, terra de moros, a Pau Moncada, al qual li amostrava Ysac Leví, lo qual se féu jueu, que havia nom Jaume Trullols, de Gandia».⁵⁸

No calia pas anar a terres musulmanes d'Àfrica per aprendre l'hebreu. El mercader Dionís de Ros ho havia fet a Toledo; però no en lletres hebrees, sinó en lletra llatina, que ell anomenava «valenciana». Un cop de més, podem adonar-nos que la denominació de «valenciana», ja sigui per a la llengua o la forma de lletra, podia voler dir només la que els era acostumada, sense cap altra preocupació. Com deia el mateix Dionís de Ros, el mercader Francisco Lencero «mostrà a ell, dit confessant, de legir lo ebraych scrit en lengua valenciana, emperò no perfectament, com a present ja no li recorde».

Com sabien molt bé els inquisidors, si els conversos aprenien a llegir l'hebreu, d'una manera o d'una altra, era amb la intenció de poder recitar les oracions judaiques. Alguns conversos ho indicaven explícitament. Com ara l'argenter Joan Dalmau, que «aprenqué de ebraych y féu scriure unes oretes ebrayques, en les quals legia y deya oració». No devia ser cap altra la intenció del seder i botiguer Tomàs Despuig, que únicament admeté haver après a «ligir lo hebraic».⁵⁹

Possiblement, a les cases que volien aprendre o fer aprendre l'hebreu, els conversos devien tenir els rudiments necessaris per a l'ensenyança, com és ara una «ceda de pergamí escrita [...] en letres hebrayques», que els inquisidors trobaren a casa del coraller Francesc Esplugues. No l'havien pogut entendre, però era el cas que en aquells dies es trobaven a València, a punt d'embarcar-s'hi per complir el decret d'expulsió, uns jueus prou conspicus procedents de Castella. Dos d'ells eren el famós Itzhak Abravanel i el seu gendre, a qui els documents anomenen Don Yucé Abravanel, natural de Portugal, però veí de Plasència. Era el mes de juliol del 1492, a punt d'embarcar-se cap a l'exili definitiu de la Península ibèrica, i els inquisidors aprofitaven la seva presència obligada per treure'ls el màxim

58. 11-VIII-1487.

59. Ambdós, 1491.

d'informacions sobre les creences i les cerimònies jueves. Des del 1971, sempre he opinat i escrit que els informants inquisitorials, el «judío confidente» i «cierto judío rabbí», dels formularis descoberts i publicats el segle passat per Ramón Santa María podien ser —si no del tot en part, ensems amb el jueu portuguès Sento (Sem Tob) Cardiel— els Abravanel.⁶⁰

A Don Yucé Abravanel l'interrogaren «sobre lo del pergamí hebrayc. E dix que és la a. b. c. per avesar minyons a ligir letra hebrayca». Era clar, doncs, que si més no posseïen el mínim necessari per aprendre o fer aprendre hebreu.⁶¹

L'entusiasme pel coneixement de l'hebreu

De vegades, els conversos no podien controlar l'entusiasme que sentien per l'hebreu. I, de fet, podien tornar-se imprudents en palesar, incautament, que en tenien tal o tal coneixement. El 1459, quan feia poc més de seixanta anys de les conversions forçoses del 1391, una dona observà un fet que, amb tot, no testificà fins al 1489. Davant d'ella, el pintor Joan de Dionís havia deixat veure aquest interès per l'hebreu: «véu ella testimoni com lo dit en Johan de Dionís, pintor, féu una letra en la taula on menjave, de tinta, la qual dehia aquell que era letra abrayca; e era, com diria hom, *a o b*».⁶²

Una cosa semblant és el que faria l'argenter xativenc Jaume Nadal, germà del cavaller Galcerà Nadal, qui «estant un dia raonant en taula amb el prevere Miquel Ameller, vicari del lloc de Puçol, dix lo dit Jaume Nadal, estant sobre raons: “Mestre, jo sé hebraic”. I en conclusió dix-li mots hebraics, dient que en terra de moros los havia après. I dix en hebraic lo dit Jaume Nadal tot aquell primer vers del primer salm del saltiri».

Això havia passat entre 1482 i 1484. La delació era del 1489, com l'anterior. Però, afortunadament per a ell, en aquest cas, quatre anys abans ja ho havia confessat, encara que rebaixant de manera considerable l'abast del seu saber: «E més confesse que he treballat en apendre de legir e scriure la letra en abraych, la qual me mostrava hun jueu de Castella apellat Judà, a fi de voler saber lo abraych, del qual he après poch.»⁶³

És clar que, amb tota simplicitat ben hispànica, els inquisidors espanyols

60. Ramón de Santa María, «Ritos y costumbres de los hebreos españoles», *Boletín de la Real Academia de la Historia*, vol. xxii (1893), pàg. 181-188.

61. A. H. N. Madrid, Inquisició, lligall 538, c. 2, expedient 26, foli 30 v°.

62. 19-IV-1489.

63. 3-XI-1485.

escrivien aquesta nota al marge de la declaració d'en Nadal: «*Nótese: que sabe leer ebraico.*»

IV. PARAULES ESCADUSSERES EN HEBREU

És evident que, com encara passa avui, hi havia un seguit de vocables hebreus que havien entrat a formar part de la parla corrent dels descendents de jueus. A diferència de les oracions que, per definició, sempre eren les mateixes, els mots escadussers participaven de manera distinta a les converses tot i que, per la seva especificitat, no ens han de fer pensar, ni de bon tros, en un coneixement més profund de la llengua hebraica.

Menges jueves

Així, tenim alguns vocables del món de la cuina. Hi havia uns menjars típicament jueus que, algun cop, fins arribaren a semblar semirituals. Com són ara el *hami* o *afamí*; potser també l'*arnaví*, que era considerat com una menja típica de jueus i apareix a la documentació en una proporció de 4 a 1 amb respecte a *hamí*. Que, per cert, al manuscrit del Vaticà de l'*Spill* de Jaume Roig, presenta la forma plural de *hamins*,⁶⁴ tal qual, i no pas els fantasiosos *hannins* (o *hanning*) apareguts a les edicions que se n'ha fet en els darrers cent anys. Fins que ho férem notar per primer cop, el 1973, l'error i, per tant, la incomprensió, anaren perdurant i passaven d'un autor a l'altre.

En un article anterior, he dedicat a aquestes menges unes quantes pàgines que, espero, han donat l'estat de la qüestió d'aquest tema en particular.⁶⁵

Paraules amb doble sentit

Com és fàcil de suposar, l'hebreu —o, millor dit, alguna paraula hebrea— era un mitjà que feien servir alguns conversos per entendre's només entre ells, com una mena de parla secreta. A finals del segle xv,

64. Verset 7.421.

65. «Sobre el llenguatge econòmic, legal i social als documents processals de finals del segle xv», *Revista de Llengua i Dret*, 15 (VI-1991), pàg. 43-62, esp. pàg. 50-53.

l'ex-apotecari oriolà Joan Liminyana explicava com dos conversos molt rics de la ciutat de València s'havien servit de l'hebreu per intentar amagar-li un tema de què parlaven: «E après de dinar, lo mateix dia tornà ell confessant a la dita taula e segué's al costat del dit Baltasar Valeriola. E paregué al confessant que lo dit Valeriola estava quasi felló ab ell confessant, que no'l parlava. E arribà allí (*Dionís*) Moncada, lo que té dit que anava ab lo dit Miquel Vives a mar, e acostà's allí a la taula e dix llavòs lo dit Valeriola, dix el dit Moncada: "Berthomeu Delcàs, el çucrer, és vengut ací per aquexos dinés". E véu com lo dit Valeriola senyalà al dit Moncada que callàs, y ell confessant ho entengué que ho deya lo dit Valeriola perquè lo dit Moncada, en presència del confessant, no parlàs. E açò comprengué ell confessant perquè *casse*, en ebraych, *quiere dezir* "callas". E llavons dix lo dit Moncada a ell confessant: "Feu res ací, amich?" Y ell confessant girà les spalles y apartà's. E dix ell confessant entre si: "Ja'm donau del *cas*, per Déu algun dia jo us donaré del tall.»⁶⁶

La majoria d'aquest mots eren els pertanyents a oracions o cerimònies usuals del ritual judaic. Algunes, usitades però no excessivament, mereixen certament que les citem. Com són ara *hablà* i *kippur*, que veurem al lloc que els correspon alfabèticament.

Adonai

L'esment continuat d'*Adonai* podia donar lloc a alguna confusió estranya. Sobretot entre els catòlics i els conversos poc versats a la religió d'Israel. Aquesta mena d'incomprensió podia dur a la idea estranya que el franciscà d'origen jueu, fra Pere Rossell, manifestà en recordar que una persona membre de la seva família, Úrsula, li havia dit «que Jhesuchrist és lo déu dels christians y Adonai és lo déu dels jueus».⁶⁷

Goi

Goi és, encara avui, una paraula que forma part usualment del vocabulari pròpiament hebreu que els jueus introdueixen en el llenguatge dels països on viuen. Els *goyim*, el plural hebreu de *goi*, són, pròpiament parlant, els «gentils» o les gents que surten tan sovint a les pàgines bíbliques. Són, per antonomàsia, els no jueus, els qui segueixen una religió i una forma de vida que no és la de la llei mosaica. Les mesures preses pels dirigents jueus anaven destinades a evitar unes relacions massa íntimes entre israelites i no israelites, que comportessin el risc d'acabar en matrimonis mix-

66. A. H. N. Madrid, Inquisició, lligall 541, c. 2, expedient 10, foli 21 vº.

67. 6-II-1487.

tos. Per això procuraren, des de molt aviat, que el seu poble s'apartés al màxim de les maneres de fer dels altres pobles. Un seguit de disposicions prohibien que els jueus imitessin aquells «costums del gentil», *hukkat ha-goi*. Amb el temps, les prohibicions anirien fins als vestits que es duïen o la impossibilitat d'acceptar menjar cuinat per un no jueu, així com, certament, fou interdit de beure vi produït, elaborat o servit per un no jueu, un *goi*. Amb el temps, seria inevitable que tots aquells entredits derivessin cap a un menyspreu pels *gois* en general.

No ens ha d'estranyar, doncs, que la paraula *goi* formés part del vocabulari corrent dels conversos. Vegem-ne uns quants exemples, tots datats dels primers anys d'actuació inquisitorial.

Ysolda Navarro s'acusà que «deya als christians de natura goys y goyes». Isabel, muller de Rafael Vilanova, havia confessat el mateix; així com Angelina Caldereta.⁶⁸ D'altres vegades, eren els «cristians de natura» els qui els delataven, sens dubte perquè el mot els sobtava, tant si sabien el que significava com si no. El mercader Bartomeu Gina denunciaria així una conversa anomenada Roís: «Hoý dir a'n Fenals, porter del General, que sa muller havia oyt dir, essent en casa de una na Roïssa, convessa, que dix una moça que tenia: "Axí parles tu davant los goys?"» Com veiem, la delació subratlla igualment el sentit de separació entre conversos i no conversos que denotava la frase de la conversa Roís.⁶⁹

Un valencià que havia treballat a casa d'un antic jueu castellà, que es deia Joan Sánchez, i del seu fill, que ja he esmentat, Lluís de Sereix, es queixava que «pare e fill, ço és Johan Sanchiz e Loís de Sereix, dehien: "Nunqua Déu no'ns secharà de esta gent malvada?, entenent-ho ell testimoni que ho volgués dir dels christians de natura. E en totes coses que ell testimoni ha vist, nuncha ha pogut veure aquells lohassen los christians, sinó derisions, jochs e scars que's trahien, dihent-los goys».

De l'antic corredor Joan Durà la sentència que el condemnava a mort li retreia: «nos consta lo dit Joan Durà haver entrevingut en molts col·loquis y/o congregacions de heretges e a hon se deya afirmadament que los christians eren goys e ydòlatres».⁷⁰ Al notari Nicolau Cepello el procurador fiscal del *Sant Ofici* li retragué, igualment, que «acostumava de nomenar» *gois* els «verdaders christians, reputant-se de altra ley que la evangèlica e fe de Jhesuchrist».

Hi havia una conversa que, fins i tot, no podia suportar que la mires-

68. 4-X-1486 i 1491.

69. 22-VII-1487.

70. A. H. N. Madrid, Inquisició, lligall 538, expedient 18.

sin els «cristians de natura», baldament fos admirativament. Era na Isabel Amorós que, «quant alguns christians de natura la myravan, feya certa superstició, dient que cechs fossen los ulls dels goys que la havien mirada».⁷¹

Galcerà March, fill de Nicolau March, de Cocentina, denuncià que el mateix usatge era l'acostumat entre tots els de la seva família i a casa del corredor Joan Torres, on havia estat treballant: «Y que axí los dits son pare e mare e germans, com los dits sos amos, deyan per los christians de natura goys.»⁷²

El malnom podia, fins i tot, ser rebut amb una certa bonhomia per part dels cristians de natura, que trobaven en el seu usatge un motiu d'escarniment dels conversos, que feien coses fora del costum comú. És el que podem endevinar en unes declaracions de Bàrbara Térmens, contràries al pintor Joan de Leonís.⁷³ En narrar el que succeí a l'hora del decés del convers, revelava tant la seva mort finalment no catòlica com l'ús exclusivista del mot *goi* per als cristians, com també el to burleta amb què el veïnat acollí la frase principal en què es basava tota la narració del succés: «E més, hoy dir ella testimoni a hun fadrí appellat Loís, fill del jermà del dit Joan de Leonís, pintor, que stant malalt lo dit Joan de Leonís après de haver confessat y conbregat dix hun jorn als qui staven en la cambra ab ell: “Ha’y ací nengun goy?” E que digueren los circumstants: “Per què u dieu?” E diu que respòs lo dit Joan de Leonís, e dix: “Perquè vull morir com a jueu”. E açò dix lo dit fadrí públicament en la carrera a tothom, dient: “Mirau què diu mon oncle!” Y que après lo burlaven públicament per la carrera les gents, dient-li: “Ha’y nengun goy?”»⁷⁴

Amb tot, l'ús del malnom podia sobtar la gent que el desconeixia; encara que el mot hagués estat utilitzat de manera afectuosa. És el que denunciava Esperança, muller del sabater mestre Martí Garçó, contra la família Chiquillo: «Una filla de aquella, donzella, appellada Gostança, q^o, que podia haver lavors setze anys y fonch muller de Tristany lo vanover, abraçà a ella testimoni y la besà, dient-li a ella testimoni: “Ay, l'àvya goya!”, burlant. Y ella testimoni li dix: “Malencontre vos vinga, què vol dir goya?” Y las ditas mare y filla y Luys Draper, veler, y Violant sa muller, filla de la dita Chiquilla, rigueren-se tots y digueren-li a ella testi-

71. A. H. N. Madrid, Inquisició, lligall 535, expedient 2.

72. 1488.

73. Molt probablement es tracta de la mateixa persona que el pintor Joan de Dionís.

74. 15-VII-1487.

moni que goya volia dir christiana de natura. Y lavors ella testimoni callà.»⁷⁵

Gois surt sengles vegades a les sentències condemnatòries de Jaume de Casafranca, lloctinent del tresorer reial a Catalunya, i la seva muller Blanquina. De fet, en circumstàncies anàlogues, destinades a subratllar el sentit de menyspreu que comportava el vocable. D'en Casafranca deien: «Fahien relatió a dit Casafranca de les enquestes que tenian contra los christians de natura. E dit Casafranca los demanava: “Qui són?” E ells responian; “Ja és sabut, guoys són”. E ell deya: “Quant ha que hi stan?” Aquells deyan: “Tants dies ha.” E dit Casafranca deya: “Bé, poch ha; lexau-los star.”»

Mentre que de la muller, els inquisidors assenyalaven: «Per quant algunes persones pregaven la dita Blanquina, rea criminosa, que ella volgués pregar a son marit, essent thesoror, que volgués soltar alguns christians de natura que staven presos, ella deya: “Lexau-los star, que goys són, purguen sos peccats”, mostrant ira e mala voluntat als christians de natura.»⁷⁶

A algunes declaracions, *gois* ens apareix acompanyat per una altra paraula d'origen hebreu, *trefans*. La paraula hebrea *terefà* significa, segons els autors, «arrencat de les bèsties» o «bèstia lacerada». És un mot que designa la carn o carcassa d'un animal pur (*kasher*) que ha mort de ferides o de malaltia. Per tant, la carn *terefà* és prohibida per als jueus, interdicció que la llei jueva estén a qualsevol animal *kasher* al qual, un cop degollat ritualment, troben que té defectes o traces de malaltia que el fan impropí (*pasul*) per al consum. Segons les ordinacions rabíniques, qualsevol article de l'alimentació que sigui *terefà*, encara que fos barrejat amb un miler de coses pures, les convertiria totes en gènere impur. Així, un sol ou *terefà* posat dins d'una cistella plena d'ous acceptables i purs, els trasmuda tots en impurs. Pel que fa als conversos, que vivien en una situació tan particular, res no podia evitar que la idea d'haver estat escollits derivés cap a un sentiment de diferència orgullosa. Sembla, doncs, evident que alguns conversos havien fet aquell pas, fent degenerar el concepte cap a qualsevol mena de barreja entre ells i la resta dels seus conciutadans.

Del coraller i argenter Berenguer Aluja, el llaurador Antoni Pujol deia que «moltes vegades [... *li*] oý dir [...], parlant dels christians de natura,

75. 9-XI-1491.

76. P. M. Carbonell, *op. cit.*, pàgs. 180-181 i 211. A la pàgina 181, corregeixo de *guays*, que figura a l'edició.

goyns trefans». ⁷⁷ Beatriu Garbelles declarava que «ab malenconia deya mal dels christians de natura, goyns trafans». ⁷⁸ I Esperança, la filla del sastre Galcerà Nadal, s'acusava del mateix: «als christians de natura deya goyns treffans». ⁷⁹

Hallà

Pel que fa a l'ús sovintejat de les paraules, tot el contrari és el que passa amb la *hallà*, el pessic que les dones converses treien de la pasta que anaven a coure al forn, en record i com a símbol de la part concreta que, a l'època del temple de Jerusalem, donaven als sacerdots. Canviada la situació, calia subratllar el sacrifici simbòlic de la pasta, cremant de seguida aquell pessic, ja que era vedat de treure'n cap avantatge.

Com que la pràctica anava lligada íntimament amb el fet de recitar una oració, considero la seva presència i circumstàncies a l'estudi que he consagrat a les oracions. La freqüència del mot i el percentatge estadístic del seu ús hi són degudament examinats. Per al propòsit que ara tenim fixat d'esbrinar els coneixements d'hebreu que tenia la capa conversa valenciana, bastarà amb remarcar que les al·lusions a aquella pràctica eren extremament abundants entre les converses.

Hanukà

És una festa establerta en record de les lluites per la supervivència dutes a terme en temps dels macabeus. Significa, literalment, «dedicació» i és una festa de vuit dies que els jueus celebren a partir del 25 del mes de *Kislev*, mes jueu que coincideix parcialment amb el mes de desembre. Comemora la nova dedicació de l'altar al temple de Jerusalem, després que Judes Macabeu l'hagués purificat. Segons el que hom conta, en voler encendre les làmpades es trobaren que només podien disposar d'una gerra que no hagués estat contaminada espiritualment. Tanmateix, la seva provisió d'oli durà vuit dies seguits. Per tant, la festa és celebrada encenent llums durant aquests dies, i cada dia es va afegint un llum més fins a arribar a vuit.

La trobem esmentada tres cops, a dues confessions, les d'Aldonça Arnau i Úrsula Candells, i a la sentència d'Úrsula Forcadell.

Al meu llibre sobre *La Bíblia valenciana* ja he transcrit, com pertocava, la descripció que la sentència condemnatòria d'Úrsula Forcadell feia

77. 23-IX-1485.

78. 3,4-V-1491.

79. 1491.

de la *hanukkà*. Però la repetirem ara: «una cerimònia que los grans jueus acostumb(r)aven (*sic*) fer, que's diu la cerimònia de les nou llums de la unucà, que encenia en nou nits una llum cada nit, fins plegar a nou llums».⁸⁰

Les declaracions restants vénen a completar-se per tal de fer-nos una idea de com celebraven la *hanukkà*. Aldonça Arnau deia: «Ma jermana só recordant que feya la serimònia següent, que ençenia nou llums en nou nits; ço és, una la primera nit e la segona dos, e axí multiplicant fins que'y havia nou llums. [...] La qual serimònia feya una vegada cascun any, no sé en quin temps. E apellava la dita serimònia lo Hanucà.»⁸¹

Mentre que Úrsula Candells, muller del seder Joan Sanç, de Xàtiva, descrivia així la cerimònia: «En lo dit temps, ans de la dita mia abjuració, me recorda fiu una cerimònia que's diu Chanucà; ço és, que encenia nou nits arreu una lum cascuna nit, e al cap de nou nits hi havia nou lums encesses.»⁸²

Haroset

Només he trobat aquesta paraula dues vegades, sota la forma de *sarocet*. I confesso que, escrita així, en un primer moment, em costà d'entendre fins que el context ben clar de la pasqua jueva em féu entendre que es tractava, en realitat, de *haroset*, una barreja de nous trinxades, poma, canyella i vi utilitzada amb *maror* (herba amarga) durant la cerimònia familiar del *seder* pasqual. La *haroset* simbolitza, avui també, l'argila o el morter que feien servir els israelites per tal d'afaiçonar maons quan eren esclaus a Egipte.

En un primer cop, he trobat el vocable al procés d'Úrsula Forcadell, on una de les acusacions era d'haver «fet moltes e diverses vegades la pascua del pa alís, mengant pa alís, api e letugues e salsa de sarocet; e hun any, per a celebrar la dita pascua, trameté a Morvedre a un jueu que li trametés de dita salsa, e axí la'y trameté».⁸³ El segon cop en què m'he topat amb *haroset*, si bé ho escrivien una mica diferentment, és a la sentència condemnatòria de la tia de Joan Lluís Vives, Castellana Guioret. El document s'hi refereix, resumint la manera en què ella i el seu fill, Miquel Vives, celebraven cerimonialment la pascua «del pa alís»: «men-

80. *La Bíblia valenciana*, capítol 7: «L'ambient familiar judaic del cirurgià Forcadell».

81. 30-V-1491.

82. 1491.

83. A. H. N. Madrid, Inquisició, lligall 539, expedient 11.

gant letugues agresques, api, ab salsa de çarocet, ab les benediccions que los jueus en tal cas acostumen de donar».⁸⁴

Kasher o «apte per al consum»

Vegem-ne dos exemples característics. D'una banda, en allò referent a la carn que menjava, Aldonça Arnau declarava: «só recordant que mengava carn casera, degollada de jueus e moros». També s'hi referia Brígida Desvalls, que havia «menjat carn casera degollada de jueu». També en parlava Bonanat Vicent que, d'una altra banda, es referia al «vi caser», com ho feien diverses altres persones. Pel que fa al vi *kasher*, recordarem que la forma *caser*, recollida al diccionari d'Alcover-Moll,⁸⁵ no sempre té el significat que, a cop d'ull, semblaria lògic de «casolà». Sinó que en una de le seves accepcions (basada en un document del 1735 que, personalment, crec que tenia l'origen en un edicte inquisitorial) ha de portar la definició de «vi apte per al consum dels jueus practicants».

No cal dir que d'aquesta mena de vi era la tassa de vi *kasher*, esmentada en narrar un casament al si de la família Tristany, que fou dut a terme segons les regles judaïques: «E lavors lo jueu prengué una taça de vi caser e donà un clop a ells al sposit e a la spositada.» Es tractava, evidentment, de la copa de benedicció, *kos shel berakhà*, necessària per al ritual del casament judaic.

Keri'at shemà

Els nostres diccionaris no han recollit, per norma, els termes d'origen hebreu que foren usitats antigament a la nostra llengua. Tal vegada, la incomprensió del que significaven privà els autors de fer-los constar. Certament, en alguns casos la comprensió era ben difícil, i en tenim un exemple prou clar a alguna de les pràctiques que retragueren a Jaume de Casafranca, l'alt funcionari de la cort de Ferran el Catòlic, que pagà amb la vida la seva devoció per la religió judaica.

Les restes de la documentació referent als conversos que habitaven Catalunya són tan minses que, quan vénen a tomb, val la pena que les fem constar. Tot comprenent que els autors dels nostres diccionaris deuen haver restat ben perplexos (si no coneixien, almenys, el cerimonial hebreu) davant de l'acusació següent, feta a Casafranca: «E més, trobam que set o vuyt mesos abans que dit Casafranca fos pres en los càrcers de la Sancta Inquisició, essent en lo scriptori en casa sua, a la plaça de

84. A. H. N. Madrid, Inquisició, lligall 540, c. 2, expedient 22.

85. *Diccionari català-valencià-balear*, volum 3, pàg. 20, cc. 1 i 2.

la Trinitat de Barcelona, deya e feya la oració judaica del Quirià setmà, tenint los ulls girats mirant al cel, badayllant; e axí badayllant, deya: "Adonay, nuestro Dio, Adonay uno."»⁸⁶

El *keri'at shemà* consisteix en la recitació diària, matí i vespre, de tres seccions del Pentateuc: Deuteronomi 6:4-9, Deuteronomi 11:13-21 i Nombres 15:37-41. El primer verset (Deuteronomi 6:4) conté l'essència del judaisme: «Escolta, Israel, el Senyor és el nostre Déu, el Senyor és u.»⁸⁷

Ketubbà

Escrita pels inquisidors a la seva manera, tampoc no he trobat més d'una vegada aquesta paraula entre la documentació conservada. La seva presència, en ella mateixa, no seria gens demostrativa d'un ús freqüent del mot. Però sí que devia abundar el que significava, un contracte de casament, signat per dos testimonis abans de la cerimònia, i lliurat a la muller. El contracte, en particular, establia les obligacions del marit envers la muller, incloent-hi el deure de mantenir-la, honrar-la i donar-li suport.

En parlava el convers valencià Jaume Jou, presentat davant de les autoritats inquisitorials de València tan bon punt com es veié obligat a anar-se'n de Perpinyà, novellament reconquerida pels francesos. A les seves declaracions, denunciava l'acord d'aquesta «carta nupcial» per part d'uns conversos barcelonins que vivien al Magrib: «Coneix en Tuniz a Daniel Socarrats y a sa muller. Creu ell confessant sien de Barchinona, als quals ha vist ell confessant que fan vida de jueus; y ell confessant los véu casar a la judayca, y féren una carta nupcial, que se clama en ebraych quettubà, y après se casaren com a christians.»⁸⁸

Kippur

Kippur és el nom d'un dejuni esmentat, fins i tot detallat, prou sovint, però no en la seva denominació hebrea sinó sota la forma, ben coneguda entre els conversos, de «dejuni del perdó».

Tot i que, escadusserament, *kippur* apareix a la documentació inquisitorial de València i Barcelona. Baldament sigui sota la forma més corrent de *quipur*, o *equipur*, encara que alguna vegada de manera tan alterada com *cinquipur*, probablement per culpa dels escrivans i no per la pronúncia dels conversos.

A la sentència dictada contra Dalmau de Tolosa ja ho escrivien millor:

86. P. M. Carbonell, *op. cit.*, 28, II, pàg. 184.

87. Deuteronomi 6:4.

88. 21-I-1497.

«ha fets e dejunats los dejunis judaychs en companya d'altres persones condemnades, en special lo gran dejuni que's diu de Quipur, qui's fa en lo mes de setembre».⁸⁹

Marrano

Una paraula de molt probable origen hebreu, que ja vaig considerar extensament en un article anterior, és la de *marrano*. Surt a diversos processos, amb el significat que mantindria al llarg del temps. Alguna documentació que he anat trobant ens confirma, ara i adés, la idea que, en èpoques d'una tolerància més gran, el terme, com també la contrapartida que usaven els conversos, eren utilitzats en un clima de bonhomia no exempt tanmateix d'acritud. Com a l'intercanvi de frases sostingut entre un convers i el guarda del general, Joan Benet: «Què feu, marranos?» «Què feu vosaltres, cristians de malaventura?» Aquesta darrera denominació era l'usual entre els conversos per estrafer la de «cristians de natura», l'equivalent català de l'espanyol *cristianos viejos*.

Purim

Purim és un festival menor del calendari jueu. Tal com relata el llibre bíblic d'Ester,⁹⁰ el festival fou instituït per commemorar el fet d'haver-se salvat d'una matança general de jueus a tot l'imperi persa projectada per Aman, alt funcionari del rei Assuer. El nom de *purim* recorda que Aman tragué sorts per tal d'establir la data de la gran mortaldat que projectava. Prové d'una paraula acàdia que significa «daus» o «jocs d'atzar». El vocable no era desconegut als valencians que convivia amb conversos. Més tard, alguns el feren servir per denotar pràctiques judaiques entre els qui el coneixien. Com quan, a partir d'una indiscreció infantil, Gabriel de Loari denunciava un teixidor de seda anomenat Giner: «Huý dir, anant per la carrera, a un fill de Giner, teixidor de seda, que està a les espatles de Sanct Christòfol, parlant ab altres fadrins, que deya lo dit chich: «Purim, purim, nosaltres tenim de bones gallines.»⁹¹

Una deposició, la d'Aironís Aragonès, afegia un altre dels detalls característics de la festa de *purim*, el fet de disfressar-se per tal d'accentuar la diversió. Era el que la conversa confessava com a diversió de «Carnes-toltes».

Com passava amb altres activitats dels conversos, aquests aprofitaven

89. P. M. Carbonell, *op. cit.*, pàg. 189.

90. Ester 9:20.

91. 22-VII-1487.

l'estada a d'altres terres per celebrar com i quan podien la festa de *purim*. Per haver-li-ho vist fer, el mercader Joan Salvador era denunciat pel pare Joan Talamante. Aquest, viatjant en diversos vaixells, havia arribat a Almeria cap al 1475, on havia observat les activitats d'una sèrie de conversos, «los quals, en una festa de *purim*, tots los dassús dits y ell testimoni anaren a menjar a casa de Cilun (*sic*) Çaporta, jueu, lo major, q^o. al modo judaich e lo dit jueu benehí la taula ab oracions (en) ebraic...».⁹²

És remarcable que el mercader Joan Salvador no fos condemnat fins molt més tard, el 16 de setembre de 1535, en temps de l'inquisidor Sancho Pérez de la Cueva.

Rosh Ha Shanà

Només un sol cop he trobat l'esment en hebreu del cap d'any jueu, el *Rosh Ha Shanà*, els dos dies del judici diví que introdueixen el període anual de deu dies de penitència. Aldonça Arnau, una conversa important, vídua del jurista misser Francesc Maçana, ho indicava així: «E més, confesse que he fet festa en los dies apellats Rosesana, quant nostre Senyor donà la ley a Moysès (*sic*).»

Shavuot

Shavuot és la festa de la recepció de la *torà*, de la llei mosaica. No es tracta d'una simple commemoració de la revelació divina al mont Sinai, sinó del moment mateix de la transmissió. És per al jueu religiós com si ell mateix rebés novament la llei. Els inquisidors, que sovint hagueren de recórrer a l'ajut de jueus entesos per tal de comprendre de què anaven les creences i les cerimònies judaïques, no devien entendre gaire el que era *shavuot*. Tal vegada per això la festivitat gairebé mai no apareix als seus registres i, en un moment determinat, fins i tot la confongueren. Com quan l'escrivà que escoltava les declaracions d'Aldonça Arnau transcriví que confessava haver «fet festa en los dies apellats Rosesana quant nostre Senyor donà la ley a Moysès», barrejant sense adonar-se'n el cap d'any jueu amb la festa de les primícies de *shavuot*.

Gabriel Sanç confessava: «e fet les altres pasqües, so és lo Sabuot, que vol dir la pasqua de sincogesma».⁹³ L'anomenava «pasqua de cinquagesma» perquè, en paral·lel amb el que passa a la religió cristiana, calculen la seva arribada comptant set setmanes a partir de la segona nit de *Pessà'h*.

92. 11-IX-1486.

93. 14-VI-1491.

Sukkot

Baldament no fos anomenada així, en hebreu, sinó en la forma tradicional catalana de les Cabanyelles⁹⁴ (els «tabernacles» de força traduccions bíbliques cristianes), coneixem alguna documentació que ens descriu la seva observança. A la sentència de Castellana Guioret, la mare de Miquel Vives, tenim la descripció parcial de l'acompliment cerimonial d'aquesta festa judaica. Els inquisidors li retreien que «en la pascua de les cabanyelles prenia en la una mà hun ram que és fet de palma, murta y salç, que en ebraych se diu hululav, y en l'altra mà prenia un ponzil; y axí, escalça y en peu, dient certes oracions de jueus, portava lo dit ram a una part y a altra, abaxant y muntant lo cap, per spay de set dies».⁹⁵

Hululav ha de ser una transcripció deficient per *ha-lulav*, o sigui una de les quatre menes de plantes utilitzades cerimonialment a la festa de les Cabanyelles. Segons la llei del Pentateuc, les quatre plantes són fruita ufanosa (*etrog*), fulles de palmera (*lulav*), branques d'arbres frondosos (*hadass*) i de salzes de torrent (*aravà* o *arvé-nahal* en hebreu bíblic). En el context del document inquisitorial sembla que el *lulav* fossin els salzes en comptes de les fulles de palmera; però és una manca de comprensió. Veiem, d'altra banda, com la tradició judaica a València havia conservat el costum d'interpretar com a salzes de torrent (*arvé-nahal*) els salzes; com a fruita ufanosa el poncir (*etrog*); com a branques d'arbres frondosos (*anafetz-avot*) les de murtra i les fulles de palmera, que és la palma, o *lulav* en qüestió.

Talmud

El Talmud, com sabem, només existia en hebreu. Però no era desconegut pels conversos, que el posseïen. Així, el trobaren a la sinagoga secreta de casa de Miquel Vives, on «a la parte principal de la mesa estavan tres grahones; y en el primero estava una biblia uberta, en el segundo estava el talmut».⁹⁶

També el veieren a les mans de dos germans botiguers, vinguts de Terol, Jeroni i Miquel de Bages. Maria, la muller del sabater mestre Antoni Costa, denunciava que «véu ella testimoni com ells portaven hun libret de huyt cartes lo full, e de dos dits de gros, e hoy dir ella testimoni als dits Miquel e Jerònim de Bages, com aquell libre era lo talmut».

94. Levític 23:40.

95. A. H. N. Madrid, Inquisició, lligall 540, c. 2, expedient 22.

96. P. M. Carbonell, *op. cit.*, pàgs. 162-163.

Tefil·là

Tret de les ocasions que hem anat considerant, ens adonem que els descendents de conversos valencians també anomenaven sovint en llengua vulgar les cerimònies i els objectes cerimonials que utilitzaven. No tots, però, ja que alguns rebien només el seu nom hebreu. Tal vegada perquè no hi havia, de fet, cap traducció adequada i, també, per la força del costum. Per això ens sobta més que, en canvi, si normalment del fet d'orar en deien resar, i de les súpliques i lloances a Déu en deien oració, talment com els seus veïns catòlics, hem trobat una vegada en què el fet d'orar rebia el nom hebreu de *tefil·là*. Era com anomenava l'oració la conversa Esperança Monreal.

Tish'à b'av

Cau el novè dia del mes d'Av, i és un dels dejunis públics israelites. És, també, un dels dies més malenconiosos del calendari jueu. L'estudi sistemàtic, i estadístic, del tema pertany a un altre treball. Només remarcaré que l'observança d'aquests dejunis era, i de bon tros, una de les més freqüents entre els jueus. Com al capdavant és lògic, tenint en compte la importància que té dins de la seva religió. Religiosament parlant constitueix la culminació de tres setmanes de preparació especial, que comencen el 17 del mes de Tammuz, amb un altre dejuni. Per això, en confessar-lo alguns dels conversos es referien al dejuni «gran» i al «xic». Commemoren la destrucció del primer i del segon temple de Jerusalem. El dejuni va de posta de sol a posta de sol; quan s'acaba, poden menjar de tot, llevat de la carn, la prohibició de la qual dura fins a la tarda de l'endemà. A l'Estat d'Israel d'avui, els restaurants i els llocs d'esbarjo tanquen durant les vint-i-quatre hores del dejuni; i tant la ràdio com la televisió emeten programes adequats al dia. A Jerusalem, una multitud s'aplega davant del «mur de les lamentacions», la muralla oest que constitueix el vestigi darrer del temple antic, per tal de recitar-hi oracions apropiades a l'acte.

Torà

Molt més nombrosa, freqüent, és la paraula *torà*, que designa els cinc llibres de Moisès, el Pentateuc. Als primers temps, els conversos solien confessar l'anada a poblacions on hi havia sinagoga, per tal de contemplar-hi la *torà*. Llavors, com ara, la *torà* és objecte de gran veneració entre els jueus, i el privilegi de contemplar-la és altament apreciat. Privilegi que, d'altra banda, atorguen als visitants no jueus com a prova de respecte i de distinció. Com a exemple de veneració entre els conversos valencians, notem el que en deien els oficials de la Inquisició que irromperen a la

sinagoga que tenia a casa seva Miquel Vives. Al tercer graó de la taula que hi havia, «estava una caxeta mediana de buesso, muy rica, donde estava la torá cubierta de brocado y de otras muchas joyas».⁹⁷

Tsedakà

Significa, literalment, «justícia», «pietat». El terme també denota, específicament, «caritat». L'obligació d'ajudar els pobres i els necessitats és un manament subratllat contínuament als llibres de la llei mosaica, i constitueix una de les bones obres primordials del judaisme. Fins ara, l'hem trobat només quatre vegades; però potser la més clara és la narrada per Aldonça, muller de Lluís Torell, en confessar «que una vegada doní almoyna a un juheu que vench a casa mia, lo qual yo no conexia, dient-me si li volia donar per a cedacà, lo qual era entrat a demanar si tenien cadarç per a vendre».⁹⁸

Tsitsit

Tampoc no hem trobat, fins ara, més d'una vegada la paraula *tsitsit*,⁹⁹ que denota els serrells portats per tot jueu practicant major de tretze anys, pel damunt dels seus vestits i, més tard, sota del seu vestit o de la camisa. Era una regla tan estricta que cap home no havia de caminar més d'un metre i mig sense dur-los. El comanament surt al Pentateuc no una, sinó dues vegades.¹⁰⁰ La Bíblia de Montserrat ha traduït així els versets que hi pertoenen: «Fes-te borles a les quatre puntes del mantell amb què et cobreixes.» I «Jahvé va dir a Moisès: “Parla als israelites i digue'ls que, ells i els seus descendents, es facin flocs als angles dels vestits i que es posin un cordó blau al floc de cada angle».

La finalitat la dóna la mateixa Bíblia: «així, en veure aquests flocs, us recordareu de tots els preceptes de Jahvé per tal de posar-los en pràctica, i no us deixareu arrossegar per les cobejances del cor i dels ulls que

97. *Idem*, pàg. 163.

98. 1-VI-1491. El cadars és la seda borda que es troba a la zona exterior del capoll o embolic de seda que el cuc segrega, i és la primera seda que el cuc treu abans de començar el capoll.

99. Identificat correctament per David Romano Ventura, *Lluís de Santàngel i el seu temps*, València, 1992, «Creencias y prácticas religiosas de los judíos de Valencia (1461-1492). Propuestas metodológicas a base de documentos inquisitoriales», pàgs. 431-448, pàg. 446, nota 49, sobre la reproducció feta per Bernardino Llorca, *La Inquisición en Valencia. Nuevos documentos que ilustran su primera actividad*, «Analecta Sacra Tarraconensia», XII, dins *Homenatge a Antoni Rubió i Lluch*, II, Barcelona, 1936, pàgs. 395-414, pàg. 412, on havia transcrit *dit cit.*

100. Deuteronomi 22:12 i Nombres 15:37 i 38.

us han fet ser infidels; així recordareu i posareu en pràctica tots els preceptes de Jahvé, i sereu sants per al vostre Déu». ¹⁰¹

Yayin

El vi d'origen jueu, o sigui fabricat per jueus, l'anomenaven *yayin*, que és el seu nom hebreu. El trobem també amb un sol esment, el que en feia Ysolda Navarro, en declarar que «al vi deïja *yayin*». ¹⁰²

V. LA PRONUNCIACIÓ DE L'HEBREU

Allò que frapa tot seguit a la pronúncia dels conversos, és la manera en què deien paraules tan essencials com és ara *shemà*, inici i nom genèric d'una oració bàsica per a tot adepte del judaisme; la qual, entre altres ocasions, li cal recitar a l'hora de la mort. Doncs bé, la pronunciaven sempre *semà*, i no *xemà*, com seria natural. No crec pas que ens trobem davant d'un error dels escrivans inquisitorials, puix que la nostra llengua sí que disposa del símbol gràfic per reproduir el so de *ch* francesa o de *sh* de l'anglès, que és la *x*. I això, baldament la *x* es reparteixi entre dos sons, el d'*ics* i el de *xeix*. El fet és que la pronúncia habitual dels jueus de la Península solia ser amb una *s* sorda, i no pas amb el so generalitzat. És possible que, per això, els escrivans mai no reproduïren amb la grafia nostrada els mots que sonen començant per *xeix*; senzillament, perquè no els sentien dir així. El mateix passaria amb el *shemó* de l'exclamació *baruk hú, u-baruk shemó*, o amb la denominació de la festa de *shavuot*. I, és clar, amb el so de *x* palatal a *kasber* que, en no existir per a ells, ha donat lloc a confondre el mot pronunciat *caser* amb quelcom de semblant a «casolà».

És possible que, per això, els escrivans no reproduïssin aquells mots, i d'altres, amb la grafia autòctona nostrada. Encara avui, una de les bromes de què fan objecte els *sefaradim* d'Israel és que, quan volen sortir amb una noia d'origen *ashkenazi*, o centroeuropeu, sempre solen donar-li cita el dimecres, l'únic dia de la setmana que, en hebreu, no segueix la pronúncia del nostre so de *xeix*.

Ja sense el defecte de pronúncia dels jueus peninsulars, és lògic que el rabí mallorquí Nissan ben-Avraham (Nicolau Aguiló) reproduceixi ¹⁰³

101. Nombres 15:39 i 40.

102. 4-X-1486.

103. *Els anussim. El problema dels suetons segons la legislació rabínica*. Ciutat de Mallorca, 1992.

amb *x* una sèrie de noms, com són ara *Xulman*, *Ierusalaim*, *Moixé*, *Xelomó*, *Kim'ón*, *Xemuèl* o el clàssic *Xulban Aruk*. Deu ser la raó per la qual, ben encertadament, la versió bíblica de Montserrat, en una de les seves notes,¹⁰⁴ transcriu la *shemà* com a *xemà*. Si, per la meua banda, he adoptat la grafia que he anat utilitzant, és, d'una banda, per tal de no separar-la excessivament de la grafia documental i, alhora, d'una altra banda, mantenir-la acostada a la grafia de lletres llatines més estesa mundialment.

En matèria de pronunciació estarem sempre subordinats a l'enteniment de l'escrivà inquisitorial de torn, a la manera en què interpretava allò que havia sentit dir, i la grafia que adoptava per escriure-ho. Si bé podem, doncs, pensar que a les paraules on intervenia el so de *xeix*, l'aparició de la *s* es basava en la dicció del convers, en d'altres ocasions, i amb altres lletres, ja no estic tan segur de si eren l'oïda i l'anotació notarial les que deformaven la paraula hebrea.

Així, veiem com *Shaddai* és gairebé sempre escrit *saday*; però no a les declaracions de Lluís Sanchis àlies de na Flor, on quedà escrit *Satday*. Veiem, també, com *ketubbà* ens arriba amb la duplicació de l'altra consonant, i ens consta com a *kettubà*. Pel que fa a *kippur*, escrit diversament com a *quipur* o *kipur*, és probable que l'error sigui degut a l'escriptura inquisitorial. Una conjunció semblant de mala transcripció i defecte de pronúncia la trobem quan Aldonça Arnau s'acusava d'haver celebrat el *Rosh Ha-Shanà*, el cap d'any jueu. El document ha transcrit *Rosesanà*.

De vegades, a la transcripció dels documents han col·laborat el desconeixement de l'escrivà de l'època i el dels erudits actuals. És el que ha passat, per exemple, amb el dejuni de *tishà b'av*. El trobem transcrit diversament com a *tissabau* o, fins i tot, *tissaban*.

Pel que fa a les oracions, en canvi, haig de matisar en un altre sentit. Tractant-se d'un mitjà bàsic, individual o comunitari, per acostar-se a la divinitat a través de la meditació o les demandes, és evident que les paraules de súplica, lloança i acció de gràcies havien de ser conegudes i pronunciades el més correctament possible. Per tant, els conversos devien recitar bé les oracions i els bons escriptors semblen haver-ne fet una transcripció adequada. De tant en tant, però, hi detectem errors. Baldament avui ja no puguem saber-ho amb certesa, m'inclino a pensar que es tracta més d'una errada de transcripció que no pas de recitació.

Amb la paraula *hanukkà*, ens trobem un cop més amb el dubte de si la deformació de la paraula provenia de la manera de dir-la els conversos, o bé era una transformació gràfica que feien els escriptors inquisito-

104. *La Bíblia*, Andorra, 1973 (segona edició), nota de la pàg. 2.552.

rials. La trobem escrita (doncs, potser pronunciada) de manera diversa com a *unucà* (procés d'Úrsula Forcadell). Al procés de n'Aldonça Arnau, era *lo Hanucà*. Mentre que a les declaracions d'Úrsula Candells, era *Chanucà*, potser escrita així per denotar la *h* aspirada del principi.

Certament, els escrivans han transcrit de formes diverses la *h* aspirada inicial de les paraules hebrees esmentades pels conversos. Ho veiem amb el mot *hablà*, el pessic de la pasta que als jueus els cal arrencar de la massa abans d'enfornar-la. De fet, sovint no fan ni cas de l'aspiració. Però, quan en fan, ho denoten amb una *c*; així: *cablà*. La forma és lògica. Solia ser així quan, no fa pas tants anys, el so de la *j* espanyola era desconegut a la parla de la nostra gent gran i, per exemple, un nom com *José* el pronunciaven *Cosé*. Al segle passat era corrent, fins en persones que s'havien passat la vida freqüentant gent de parla espanyola.

Les deformacions sovintegen, com ho veiem igualment en el cas de «*hululav*», en comptes de *ha-lulav*, o de «*quirià setmà*», en lloc de *keri'at shemà*. És probable que, en alguns casos, hagués estat la dificultat de comprensió per part dels escrivans; d'altres, potser no. Ho veiem, concretament, amb el nom de la menja, tan típicament judaica i que ha perdurat fins avui entre els sefardites, del *hamin*. Efectivament, moltes vegades l'anomenaven *hamí*, i feien el plural *hamins*. Però algun cop el trobem escrit, i segurament així devia ser pronunciat, *afamí*, derivació autòctona, i probablement secular, de la forma hebrea original. Amb l'àrab havia passat un fenomen semblant: la forma ben vulgar del que avui en diríem Mahoma, o bé Muhammad, era Mafomat o, fins i tot, Fomat.

És obvi que, amb una transmissió, sobretot oral, dels noms de les coses i de les oracions, els conversos no podien aturar-se gaire en les moltes subtilitats que posseeix la llengua hebrea. En contacte diari amb una altra llengua d'origens ben distints, potser no podien fer la distinció que requeria; per exemple, el *het*, confós de vegades amb el *caf*: és un *he* vingut de la gorja i escurant la part anterior de la boca. El *caf* amb so palatal és semblant, si no anàleg, al *ch* alemany de *buch* o d'*Aachen*; però el seu so de cap manera no és el de *het*. És possible que, influïts pel medi ambient en què vivien, no arribessin a distingir entre el so gutural de *he* i la força del *het*. En hebreu, cal distingir curosament entre *mal'akh*, «àngel» i *malah*, «mariner»; entre *makhar*, «ell ha venut» i *mahar*, «demà»; entre *khèvel*, «cadena», «cable», i *hèvel*, «corda», etc.

El valor de *he* el coneixen bé els alemanys, per exemple, però no pas els russos ni els europeus meridionals, incloent-hi la majoria dels ciutadans dels estats francès i espanyol. I, tanmateix, hi ha una gran diferència

entre *adam*, «home», i *hadam*, «la sang»; entre *èvel*, «dol», i *hèvel*, «futilitat»; entre *gueà*, «altiva», i *guehà*, «salut»...

Potser també descuraven l'*ayin*, molt important, que exerceix un paper determinant en la fixació de les formes gramaticals. Però potser pronunciaven com cal la lletra *tsadi* que, en realitat, no és un mer *ts*, sinó una *s* emfàtica, matís que els escriptors no sabien ni podien plasmar per escrit.

VI. CONEIXEMENTS DE L'HEBREU

Resumint, doncs, podem arribar a les conclusions següents:

El coneixement de la llengua hebrea entre els conversos valencians presentava, en general, les facetes següents:

a) Coneixença molt limitada, quasi nul·la, de la parla ancestral; acompanyada, però, d'un respecte pregon per l'idioma hebreu que, de manera consemblant a la de tots els jueus devots, es traduïa per una reverència extrema envers la seva expressió escrita o la inclusió d'alguna frase, en resar o en conversar.

b) Coneixença molt limitada de l'hebreu, manifestada tanmateix a través de la denominació escadussera d'alguns ritus específics, d'algunes festes, etc., o fins i tot d'algunes frases enmig de converses en llengua del país.

c) Coneixença igualment limitada, però acompanyada pel fet de saber de memòria diverses oracions, de vegades bastant llargues i tot.

d) Una tercera situació seria la dels qui, pel fet d'haver estat jueus abans d'entrar en el cristianisme, tenien un cert coneixement de l'hebreu, iniciat de ben joves a les escoles o sinagogues jueves.

e) Els qui, tot i ser d'origen convers de segona o més llunyana generació, no acceptaven el fet d'ignorar el llenguatge nacional i, d'una manera o d'una altra, maldaven per tal d'arribar a conèixer-lo.

Com és lògic, hi havia diversos graus de competència. Des dels qui sabien, almenys, com llegir l'escriptura hebrea i, per tant, aconseguien de pronunciar la majoria dels textos rituals, fins als pocs que arribaven a posseir-lo de tal manera que el podien parlar.

Tanmateix, n'hi hagué alguns que no es resignaven a continuar desconeixent la llengua dels seus passats i, de la millor manera que els era possible, s'esforçaven a estudiar l'hebreu. Val a dir que, fins a l'expulsió dels jueus el 1492, sempre pogueren intentar que algun jueu de les sinagogues valencianes es disposés a arriscar-se a fer aquell ensenyament. De vega-

des, era un jueu foraster present al país el qui l'efectuava. Amb tot, si en tenien l'oportunitat, aprofitaven l'estada a terres musulmanes tant per aprendre com, fins i tot, ensenyar el llenguatge ancestral. Però, en general, foren els jueus autòctons els encarregats de transmetre'n les bases.

No els era, per tant, una llengua desconeguda, baldament els graus de coneixença fossin extremament variats. Els propòsits i la insistència aferrissada de la Inquisició espanyola per tal d'anorrear aquell coneixement tingué un èxit total, en una vintena d'anys. El coneixement de l'hebreu era massa perillós perquè un descendent de conversos s'arrisqués a dedicar-s'hi. Per això, encara resulta més ridículament patètica la punya del *Sant Ofici* per descobrir-ne traces molts anys després de l'expulsió dels jueus.